

DEČIJI BRAKOVI

U ROMSKOJ
POPULACIJI
U SRBIJI

Etnografsko
istraživanje

Romski ženski centar
BIBIJA

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

unicef

DEČIJI BRAKOVI

U ROMSKOJ
POPULACIJI
U SRBIJI

Etnografsko
istraživanje

Beograd, 2017.

DEČIJI BRAKOVİ

U ROMSKOJ POPULACIJI U SRBIJI

Izdavač

UNICEF Beograd

Za izdavača

Michel Saint-Lot,
direktor UNICEF-a u Srbiji

Dizajn

Rastko Toholj

Štampa

Akademija, Beograd

Tiraž 300

ISBN 978-86-80902-02-9

Štampano u novembru 2017. godine

CIP — Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

316.811.11-053.6(=214.58)(497.11) / 392.4-053.6(=214.58)(497.11) / DEČIJI brakovi u romskoj populaciji u Srbiji : etnografsko istraživanje / Beograd : Unicef, 2017 / Beograd : Akademija / 108 str. : ilustr. ; 22 X 28 cm / „Zahvalnost dugujemo dr Ivanu Đorđeviću i dr Ljiljani Gavrilović iz Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) koji su sproveli istraživanje, analizirali podatke i pripremili izveštaj, koji je uredila Ana Prodanović iz UNICEF-a u Srbiji.” --> str. 3 / Tiraž 300 / ISBN 978-86-80902-02-9 / a) Малолетнички брак - Деца Роми - Истраживање- Србија / COBISS.SR-ID 251434252

Zahvalnost

Brojni saradnici dali su svoj doprinos u pripremi ovog izveštaja.

Zahvalnost dugujemo dr Ivanu Đorđeviću i dr Ljiljani Gavrilović iz Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) koji su sproveli istraživanje, analizirali podatke i pripremili izveštaj, koji je uredila Ana Prodanović iz UNICEF-a u Srbiji.

Istraživanje i izveštaj ne bi bili mogući bez pomoći koju je pružio Upravni odbor istraživanja u obezbeđivanju kontrole kvaliteta i akademske rigoroznosti istraživačkih instrumenata, dinamike sprovođenja istraživanja, i izrade izveštaja. Zahvalnost dugujemo članovima Upravnog odbora: dr Ivanu Đorđeviću, dr Ljiljani Gavrilović, dr Srđanu Radoviću i dr Sanji Zlatanović iz Etnografskog instituta SANU; Slavici Vasić iz Romskog ženskog centra „BIBIJA”, dr Milošu Milenkoviću iz Etnološko-antropološkog društva Srbije, kao i Aleksandri Jović i Ani Prodanović iz UNICEF-a u Srbiji.

Zahvalnost za podršku i aktivno učestvovanje u procesu izražavamo organizacijama članicama Ženske romske mreže: „Ternipe” iz Pirota, Udruženje Roma Novi Bečej, „Sastipe” iz Vranja, „Romanipen” iz Kragujevca i Ženski romski centar „BIBIJA” iz Beograda.

Posebno zahvaljujemo terenskim koordinatorkama Radmili Nešić (Pilot), Danici Jovanović (Novi Bečej), Emini Nikolić (Kragujevac), Oliveri Kurtić (Vranje) i Svetlani Marinković i Zorici Stanojević (Beograd) i svim aktivistkinjama koje su svojim učestvovanjem doprinele kvalitetu istraživanja.

SADRŽAJ

1 Rezime	5
2 UVOD	11
3 PRISTUP I TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	14
3.1 <i>Dečiji brak kao realna životna praksa</i>	14
3.2 <i>Pregled postojeće literature o dečijim brakovima u romskoj populaciji u Srbiji</i>	16
3.3 <i>Metodologija istraživanja</i>	17
3.4 <i>Ciljevi istraživanja</i>	19
4 TERENSKO ISTRAŽIVANJE	20
4.1 <i>Karakteristike istraživanih lokacija</i>	21
4.2 <i>Uzorak</i>	24
4.3 <i>Etika istraživanja</i>	26
5 KLJUČNE TEME U ISTRAŽIVANJU	29
6 DEČIJI BRAKOVI — PRIČA IZNUTRA	34
6.1 <i>Patrijarhalna struktura zajednice</i>	35
6.2 <i>Donošenje odluka o stupanju u dečiji brak</i>	49
6.3 <i>Obrazovanje</i>	66
6.4 <i>Fenomen „staklene tavanice” kao posledica marginalizacije</i>	71
6.5 <i>Pozitivni primeri</i>	76
7 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREDLOZI INTERVENCIJA	78
7.1 <i>Preporuke i predlozi intervencija</i>	85
Literatura	91
DODATAK 1: Detaljan vodič za istraživanje dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji	93
DODATAK 2: Predlozi preporuka i intervencija na pojedinačnim istraživanim lokacijama	102

REZIME

Dečiji brakovi su prisutni među opštom populacijom u Srbiji, često među siromašnijim stanovništvom i u ruralnim predelima. Ova praksa je međutim veoma zastupljena u romskim zajednicama, gde se, na osnovu podataka iz UNICEF-ovog MICS istraživanja, više od polovine devojčica udaje pre navršene 18. godine života. U ovom izveštaju predstavljeni su rezultati istraživanja dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji, fokusirajući se na ključne faktore koji utiču na održavanje i reprodukciju ove prakse. Analiza je obuhvatila različite faktore rizika i promene koji su aktivni u romskim zajednicama, od uticaja socijalnih i kulturnih normi, preko ekonomskih faktora i percepcije važnosti obrazovanja, do marginalizacije ovih zajednica kao rezultata delovanja većinskog okruženja. Analiza je bila posebno usredsređena na međusobnu povezanost navedenih faktora koji imaju različit uticaj u specifičnim lokalnim kontekstima.

Istraživanje na kome je zasnovan ovaj izveštaj sprovedeno je kao deo projekta realizovanog kroz partnerstvo Romskog ženskog centra BIBIJA, Etnografskog instituta SANU i UNICEF-a. Građa dobijena istraživanjem prikupljena je korišćenjem metodologije kvalitativnog istraživanja, sa ciljem da pruži uvid u praksu dečijih brakova iz perspektive samih pripadnika romskih zajednica, na osnovu njihovog proživljenog iskustva, vrednosti i stavova o ovom pitanju. Terensko istraživanje sprovedeno je na pet lokacija u Srbiji od marta do juna 2017. godine: Beogradu, Novom Bečeju, Vranju, Pirotu i Kragujevcu. Izveštaj, nastao kao rezultat ovog istraživanja, recenziran je od strane ekspertskeg tima Etnografskog instituta SANU.

Izveštaj je namenjen svim zainteresovanim stranama koje su aktivne u procesu suzbijanja prakse dečijih brakova u romskim zajednicama u Srbiji. To podrazumeva aktere iz različitih sfera društva, od predstavnika državnih institucija i službi, preko aktivista u nevladinom sektoru, akademskih tela, do zainteresovane javnosti. Svrha izveštaja je da svim navedenim akterima ponudi temeljan uvid u funkcionisanje prakse dečijih brakova iz perspektive pripadnika samih romskih zajednica, kao i predloge preporuka za rad na smanjenju prisustva ove prakse.

Istraživanje sprovedeno na navedenim lokacijama podrazumevalo je izvođenje 70 dubinskih polu-strukturiranih intervju sa ispitanicima, pripadnicima romskih zajednica različitog pola i uzrasta. Ovako odabrani uzorak imao je za cilj da na najširi mogući način obuhvati različite modele stupanja u dečiji brak, pomoću kojih je, na osnovu ispitaničkih narativa, najadekvatnije

pronići u procese vezane prevashodno za donošenje odluka u vezi sa brakom. Uzimajući to u obzir, nisu tražene korelacije i trendovi bazirani na upoređivanju uzorka, već strukturni faktori koji u pojedinačnim slučajevima utiču na proces donošenja odluka u vezi sa stupanjem u brak. Relevantnost tako dobijenih rezultata na osnovu odabranog uzorka ogleda se u mogućnosti da se uporedi niz kompleksnih pojedinačnih narativa i da se iz tog skupa proživljenog iskustva identifikuju pravilnosti faktora koji prevashodno utiču na postojanje i reprodukovanje prakse dečijeg braka.

Ciljevi ovako postavljenog istraživanja bili su:

- Identifikacija osnovnih faktora koji utiču na postojanje i reprodukciju prakse dečijeg braka, kao i onih koji predstavljaju osnovu za promenu te prakse.
- Diskusija o socijalnim i kulturnim normama povezanih sa praksom dečijeg braka i njihova analiza.
- Lociranje ključnih aktera u procesu donošenja odluka u vezi sa brakom, i koje vrste misli, stavova, uverenja i ekonomskih i socio-kulturnih konteksta utiču na taj proces.
- Identifikacija ključnih aktera koji, sa stanovišta samih romskih zajednica, mogu biti nosioci promena.
- Predlaganje preporuka i intervencija koje proističu iz razumevanja lokalnog konteksta i prilagođene su specifičnostima svake od ispitivanih zajednica, ali uzimaju u obzir i opšte trendove vezane za praksu dečijih brakova na svim ispitivanim lokacijama.

Pristup problemu dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji u ovoj studiji zasnovan je na principima metodologije kvalitativnog istraživanja. Kao istraživački postupak, ono se koristi u cilju razotkrivanja dubljih značenja kada su u pitanju stavovi, mišljenja ili motivi ispitanika. Osnovna korišćena tehnika bila je dubinski polu-strukturirani intervju. Očekivani rezultat primene ovakve tehnike istraživanja bio je dobijanje građe koja prikazuje iskustva, stavove i životne priče ispitanika. Prikupljena građa, odnosno narativi samih pripadnika ispitivane zajednice, predstavljali su osnovu za interpretaciju problema dečijih brakova. Istraživanje je takođe bilo zasnovano na pristupu multi-lokalne etnografije (engl. "*multi-sited ethnography*"). U pitanju je metod prikupljanja građe pomoću koga se identifikuje i analizira isti problem u različitim geografskim ili socijalnim kontekstima.

Puni potencijal kvalitativnog istraživanja pokazuje se kada se povežu svi važni delovi istraživačkog procesa, a takav pristup oslanja se na metodologiju utemeljene teorije, na kojoj je takođe zasnovano ovo istraživanje. Osnovni postulat ovog metodološkog koncepta jeste insistiranje na cirkularnom modelu istraživačkog procesa, odnosno, stalnom prilagođavanju metodološkog aparata i teorijskih koncepata u toku trajanja istraživanja.

Ovo istraživanje je potvrdilo rašireno postojanje prakse dečijih brakova u romskim zajednicama. Istovremeno, ustanovljeno je da modaliteti, uzroci i sama zastupljenost naznačene prakse znatno variraju u odnosu na zajednice u kojima je istraživanje vršeno. Dokumentovane razlike ukazuju na kompleksnost faktora koji utiču na postojanje i karakter dečijih brakova. Istraživanje je pokazalo da postoji čitav niz različitih faktora rizika, zaštite i promena koji se javljaju u različitim zajednicama, i da od njihovog međusobnog uticaja i preovlađivanja direktno zavisi kako praksa izgleda u realnosti. Osnovna ideja u ovom izveštaju je da se pomenuti faktori predstave kroz bogate narative proživljenog iskustva, odnosno da sami ispitanički iskazi daju jasnu sliku o funkcionisanju svakog od faktora u realnoj životnoj praksi. Na taj način dobijeno je neophodno lokalno znanje koje je i poslužilo kao osnova za formulisanje predloga preporuka i intervencija.

Na osnovu analize prikupljene građe dobijene iz razgovora sa ispitanicima, kao najvažnije teme u vezi sa faktorima rizika, zaštite i promene koje se javljaju kada je u pitanju praksa dečijih brakova u romskim zajednicama, izdvojene su sledeće:

- Usvajanje bračnog statusa i braka uopšte.
- Agensnost odnosno proces donošenja odluka u kontekstu odnosa moći na relaciji zajednica/podrođica/dete.
- Uloga socijalnih i kulturnih normi: kult nevinosti, plaćanje neveste, bežanje devojke, obiçaji vezani za brak.
- Percepcija važnosti obrazovanja, ali i koristi od obrazovanja u realnoj praksi.
- Društvena integracija — primeri dobre prakse i ograničenja koja se u tom kontekstu javljaju.
- Fenomen „staklene tavanice”, odnosno, faktori nemogućnosti probijanja nevidljive barijere koja se odnosi na marginalnu poziciju romskih zajednica u Srbiji.

Na osnovu predstavljene i analizirane građe, identifikovani su sledeći ključni nalazi koji se mogu označiti kao važni faktori kada je u pitanju proces donošenja odluka vezanih za dečije brakove:

- Patrijarhalni model funkcionisanja zajednice u kome je položaj žena podređen, a njihove rodne uloge podrazumevaju ulogu supruge, majke i domaćice.
- Snažan uticaj socijalnih i kulturnih normi u okviru kojih kult nevinosti određuje percepciju braka.
- Stupanje u bračnu zajednicu kao posledica prvog seksualnog odnosa, bez znanja o tome šta ona podrazumeva, posebno u odnosu na odsustvo predstave o seksualnom životu.
- Nedostatak intergeneracijskog dijaloga kada je reč o braku i seksualnom životu, naročito između majki i ćerki. Kao posledica tabua seksualnosti javlja se veliki rizik od ugrožavanja reproduktivnog zdravlja mladih devojaka, naročito u slučajevima ranog rođenja dece.

- Pritisak zajednice u pogledu nepovratnosti čina stupanja u brak, gde se razvod u velikoj meri vidi kao povreda ugleda i časti porodice.
- Ekonomski faktor, koji podrazumeva percepciju boljitka za dete u slučaju prelaska u muževljevu porodicu. Prodaja neveste u tom kontekstu nije preovlađujući model, već procena roditelja ili samog deteta da će mu u novoj zajednici biti omogućen bolji život, u nedostatku alternative životnih izbora, gde je brak jedino moguće i poželjno ishodište životnog ciklusa.
- Percepcija obrazovanja kao načelno poželjnog, ali suštinski nepotrebnog resursa. Sa tim u vezi, nedostatak motivacije za dalje obrazovanje prevashodno kod devojčica, što brak čini poželjnim u nedostatku alternativnog modela. Sa ovim u vezi, rodna uloga žene kao domaćice, majke i supruge nameće se samim devojčicama od ranog detinjstva, uskraćujući im ideju o drugačijim životnim izborima.
- Siromaštvo, kao posledica marginalizacije od strane većinskog okruženja, ali i zatvorenog kruga socijalnih normi i nedostatka obrazovanja unutar samih zajednica.
- Primeri dobre prakse integrisanih Roma pokazuju mogućnost postojanja alternative dečijem braku u pogledu razumevanja šireg spektra životnih mogućnosti. Međutim, faktori diskriminacije od strane šireg društvenog okruženja, kao i teška ekonomska situacija u celoj zemlji, ukazuju na opasnost reverzibilne prakse gde se deca iz integrisanih porodica udaju i žene kao rezultat prethodno navedenih faktora, što može objasniti i porast stope stupanja u dečiji brak u poslednjoj deceniji.
- Ograničenja u slučajevima primera dobre prakse vezana pre svega za njihov marginalni položaj kao pripadnika romske manjine, što se očituje na različitim nivoima funkcionisanja, od obrazovanja do svakodnevice. Sa ovim u vezi, posebno se ističe fenomen „staklene tavanice”, gde, zbog svoje etničke pripadnosti, Romi imaju podređen položaj kako u obrazovnom sistemu, tako i na tržištu rada. Takva pozicija predstavlja veliki izazov u kombinaciji sa potencijalnim pritiskom tradicionalnih normi i običaja prisutnih u romskim zajednicama, gde se mladi Romi često odluče da slede modele sopstvenih zajednica, suočeni sa preprekama na koje nailaze u većinskom okruženju.

Oslanjajući se na analiziranu građu, u ovoj studiji se kao eksplanatorni okvir predlaže koncept *marginalizovanog okruženja*, kao opšteg okvira u kome funkcioniše i u kome se reprodukuje praksa dečijih brakova u romskim zajednicama u Srbiji. Ovako postavljen koncept pre svega insistira na tome da *marginalizovano okruženje*, uključujući društveni i ekonomski položaj i perspektivu zajednice koja u njemu egzistira, kao i kulturne norme i običaje zajednice, predstavlja determinišući faktor rizika za stupanje u dečiji brak. *Marginalizovano okruženje* funkcioniše kao

isprepleten niz faktora koji određuju moguće odgovore zajednice na različite izazove koji se pred nju postavljaju. Sa jedne strane, romske zajednice su definisane nizom sopstvenih pravila koja se znatno razlikuju od onih koja postoje u većinskom okruženju, gde je percepcija nevinosti kao nužnog uslova za stupanje u brak jedna od najvažnijih. Sa druge strane, ta različitost je direktan povod za marginalizaciju od strane šireg društvenog okruženja, koje takvu i slične prakse smatra nazadnim i koje, kao takve, predstavljaju osnovu za diskriminaciju. Kompleksan međudnos ova dva faktora, pojedinca ili porodicu koja nastoji da promeni ustaljenu praksu stavlja pred izazov sukoba sa sopstvenom zajednicom u slučaju nepoštovanja normi, sa rizikom da, uprkos učinjenom naporu, većinsko okruženje taj napor neće prepoznati u smislu pune integracije u društvo. Što je marginalizacija veća, to su i stege zajednice jače, i predstavljaju dodatnu otežavajuću okolnost u pogledu delovanja eventualnih faktora promene. Ovako shvaćen, ovaj koncept nudi sveobuhvatan eksplanatorni okvir koji uzima u obzir i spoljne i unutrašnje faktore rizika stupanja u dečiji brak, posebno naglašavajući isprepletenost ovih faktora u recepciji samih ispitanika, u vezi sa procesom donošenja odluka o stupanju u dečiji brak.

Na osnovu analizirane građe i koncepta marginalizovanog okruženja koji iz nje proističe, u formulisanju preporuka nužno je uzeti u obzir da su faktori rizika od stupanja u dečiji brak koji deluju unutar romskih zajednica izuzetno snažni i ograničavajući. Kompleksnost i isprepletenost ovih faktora u velikoj meri ograničava mogućnosti alternativnih životnih izbora. Faktori poput poštovanja kulta nevinosti, koncepta porodične časti, rodnih uloga u okviru kojih žena nema mogućnost da bude obrazovno osnažena i ekonomski produktivna, predstavljaju interna ograničenja koja deluju unutar zajednica, unapred definišući rano stupanje u brak kao poželjnu društvenu praksu. Sa druge strane, diskriminacija i marginalizacija pripadnika romskih zajednica od strane većinskog okruženja predstavlja suštinski ograničavajući faktor za nastojanje da se napuste ograničenja koja nameće zajednica. Izlazak van sopstvenih zajednica u većinsko okruženje u velikoj većini slučajeva, kao što ukazuje građa, rezultira suočavanjem sa različitim oblicima isključivanja, od onoga koje se dešava u sistemu obrazovanja, pa do tržišta rada. Tesna veza između unutrašnjih faktora rizika i ograničavajućih mehanizama koje nameće većinsko okruženje ukazuje na to da pristup suzbijanju prakse dečijih brakova mora biti usmeren ka koordiniranom delovanju različitih aktera, kako iz lokalnih romskih zajednica, tako i institucija i drugih organizacija koje predstavljaju većinsko okruženje.

U tom smislu, kao adekvatan pristup planiranju suzbijanja prakse dečijih brakova u romskim zajednicama izdvaja se „komunikacija za razvoj” (“Communication for Development”). Ovaj pristup zasnovan je na uključivanju zajednica, slušanju njihovih pripadnika, sa ciljem utvrđivanja kako oni identifikuju sopstvene probleme, predlažu rešenja i deluju u pravcu njihovog dostizanja. Poenta „komunikacije za razvoj” jeste dvosmerni proces deljenja ideja i znanja, korišćenjem

različitih kanala komunikacije i pristupa koji osnažuju pojedince i zajednice da preduzmu akcije koje imaju za cilj unapređenje njihovih života, odnosno podstiču njihovu aktivnu participaciju. „Komunikacija za razvoj” podrazumeva slanje poruke o štetnosti prakse dečijih brakova koja se komunicira od strane samih pripadnika romskih zajednica. Da bi takva poruka mogla imati adekvatnog efekta, nepohodno je da bude praćena sistemima podrške od strane većinskog okruženja, i da bude koordinirana između različitih instanci, od lidera u romskim zajednicama, preko obrazovnog i sistema zdravstvene i socijalne zaštite, lokalnih samouprava, organa bezbednosti i drugih institucija i organizacija uključenih u proces.

Imajući navedeno u vidu, ovaj izveštaj predlaže preporuke za delovanje na različitim nivoima kako bi se efektno pristupilo suzbijanju prakse dečijih brakova u romskim zajednicama:

- Ohrabrivanje jačanja koordinacije različitih državnih tela, što bi uključilo stvaranje širokog fronta zainteresovanih strana koji bi delovao unutar postojećih nacionalnih strategija i planova.
- Snaženje intersektorske saradnje, koja prevashodno obuhvata sektore obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, pravosuđa i zapošljavanja.
- Kreiranje protokola za sprovođenje i primenu procedura vezanih za slučajeve postojećih dečijih brakova, ali i njihove prevencije.
- Jačanje kapaciteta postojećih aktera na terenu, poput pedagoških i zdravstvenih medijatora, u svrhu njihovog aktivnog delovanja na polju prevencije prakse dečijih brakova.
- Dalji rad na prikupljanju podataka o dečijim brakovima, sa ciljem produbljivanja znanja o lokalnim specifičnostima i njegove integracije u domen javnih politika.

Poglavlje sa preporukama u ovom izveštaju dodatno navodi i intervencije zasnovane na konkretnim problemima sa kojima se suočavaju pripadnici romskih zajednica na konkretnim lokacijama, formulisane tako da adresiraju specifične potrebe i ograničenja koji proizlaze iz iskaza ispitanika. Dalji rad na pitanju dečijih brakova daće mogućnost da se navedene preporuke i predlozi intervencija razrade, primene i validiraju.

U romskim zajednicama u Srbiji, prema podacima dobijenim nedavnim istraživanjima, i dalje je prisutna praksa da se deca i mladi udaju i žene pre navršene osamnaeste godine života.¹ Iako je po važećim zakonima Srbije praksa dečijeg braka zabranjena, među romskom populacijom ona je i dalje živa, a po poslednjim istraživanjima, u nekim sredinama je čak i u porastu. Razlozi za ovakvo stanje su višestruki: od teškog društvenog i ekonomskog položaja Roma koji se tokom godina tranzicije dodatno pogoršao, pa do socijalnih i kulturnih normi koje se održavaju i reprodukuju u samim romskim zajednicama i u velikoj meri utiču na definisanje životnih perspektiva dečaka i devojčica.

Dečiji brakovi su u različitim državnim dokumentima i strategijama prepoznati kao problem koji treba rešavati. Pre svega, normativni i institucionalni pravni okvir usklađen je sa međunarodnim standardima vezanim za ravnopravnost i zabranu diskriminacije. Takođe, nakon preporuka Komiteta za prava deteta i Komiteta za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama, problem dečijih brakova lociran je i u Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine, Strategiji prevencije i zaštite od diskriminacije za period od 2014. do 2018. godine i Strategiji za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2020. godine.²

Ovi hvale vredni pomaci u pogledu identifikovanja problema dečijih brakova na žalost nisu praćeni adekvatnim i dovoljnim napretkom na terenu. Mere koje državne institucije preduzimaju, bilo da one podrazumevaju afirmativnu akciju ili sankcije, u praksi ne pokazuju rezultate koji bi govorili o smanjivanju ove prakse. Sa druge strane, Romi u Srbiji su veoma često predmet različitih vrsta predrasuda i diskriminacije na širem društvenom nivou, i skoro u svakom pogledu se nalaze na socijalnoj margini. Takva društvena recepcija romskih zajednica u praksi dovodi do toga da se njihovi problemi posmatraju kao da se dešavaju negde drugde i nekome drugom. Rezultat toga je da široka rasprostranjenost dečijih brakova, koja bi u većinskom okruženju bila smatrana neprihvatljivom društvenom praksom, u marginalnim zajednicama poput romskih opstaje,

¹ Ova praksa sve do nedavne prošlosti bila je karakteristična za veliki broj tradicionalnih zajednica u Srbiji, a u određenoj meri prisutna je i danas, tako da se svakako ne može govoriti o njenoj specifičnosti vezanoj isključivo za romske zajednice.

² UNICEF 2016, *Sintezno-analitički izveštaj o dečijim brakovima u Srbiji*.

između ostalog, i zbog nedostatka interesa šire društvene zajednice da se tim problemom ozbiljnije bavi. Nevidljivost u drugim domenima proizvodi i nevidljivost dečijeg braka, koji se obično tumači kao romski običaj, praksa koja među Romima postoji i u koju se, u skladu sa tim, ne treba ni mešati.

Da se dečiji brakovi u romskim zajednicama u Srbiji nalaze na samoj margini društvenog interesa, svedoči i skoro nepostojeća akademska produkcija koja se bavila ovom temom. Iako je postojao jedan broj važnih istraživanja koja su kao svoj predmet imali određene aspekte funkcionisanja romskih zajednica u Srbiji, tema dečijih brakova skoro da nije ni obrađivana. Iako postoje statistički podaci koji ukazuju na problem i svu njegovu kompleksnost, građe i podataka sa terena, viđenih očima aktera, praktično nema.

Ovaj izveštaj predstavlja napor da se takva praksa promeni. Cilj sa kojim je napisan jeste da pruži uvid u praksu dečijih brakova iz perspektive samih pripadnika romskih zajednica. Na osnovu njihovog proživljenog iskustva i stavova o ovom pitanju, zasnovana je analiza dobijene građe, ali i predlozi intervencija. Intervencije, kao finalni rezultat izveštaja, predlagane su vodeći računa upravo o specifičnostima svake od istraživanih zajednica i na osnovu vizure koju imaju sami ispitanici. One su proizašle iz konceptualnog okvira koji je razvijan tokom samog istraživanja, na osnovu terenskog iskustva i direktne komunikacije sa ljudima i njihovim životnim pričama.

Osnovni izazov ovako koncipiranog istraživanja prevashodno se nalazio u pomenutoj činjenici da naučno obrađena građa o ovoj temi praktično ne postoji. Pionirski poduhvati objavljivanja životnih priča Romkinja, sprovedeni od strane romskih ženskih organizacija zahvaljujući čijem radu je ovaj problem i prepoznat, pružaju uvid u dubinu i kompleksnost problema dečijeg braka. Ipak, oni nedovoljno informišu o stvarnim, strukturnim uzrocima usled kojih ova praksa i danas opstaje. Drugim rečima, izazovi sa kojima se istraživanje suočavalo polazili su od bazičnih pitanja poput onih šta brak uopšte predstavlja za naše ispitanike, na koji način se dolazi do odluke da se u njega stupi i kako sami akteri vide logiku dobitka i gubitka nakon donošenja te odluke.

Odluka da prikupljanje građe bude zasnovano na principima kvalitativnog i etnografskog istraživanja, nužno je dovela do toga da se opredelimo za pristup u kome nije postojala početna hipoteza o uzrocima postojanja i održavanja prakse dečijeg braka. Osnovna ideja je bila da sam proces istraživanja, kroz razgovore i interakciju sa ispitanicima, proizvede adekvatan konceptualni okvir za interpretaciju. Proces neprestanog učenja, koji je pretpostavljao stalno prilagođavanje različitim kontekstima koji su se pojavljivali na terenu, na kraju je rezultirao prikupljanjem građe koja se sastoji od bogatih, dubokih iskaza proživljenog iskustva Roma i Romkinja sa kojima smo razgovarali.

Terensko istraživanje sprovedeno je od marta do juna 2017. godine na pet lokacija u Srbiji: Novom Bečeju (Vojvodina), Vranju, Pirotu, Kragujevcu i Beogradu, i nastalo je kao integralni deo projekta partnerski realizovanog od strane Romskog ženskog centra BIBIJA, Etnografskog instituta SANU i UNICEF-a. Izveštaj, nastao kao rezultat ovog istraživanja, recenziran je od strane ekspertskeg tima Etnografskog instituta SANU.

Sprovođenje istraživanja ne bi bilo moguće bez podrške aktivistkinja i aktivista romskih organizacija koje deluju na navedenim lokacijama, i čiji je doprinos izgradnji poverenja između istraživača i ispitanika bio neprocenjiv. U pitanju su, pored Romskog ženskog centra BIBIJA, članice Romske ženske mreže: Udruženje Roma Novi Bečej, Ternipe iz Pirota, Sastipe iz Vranja i Romanipen iz Kragujevca. Na kraju, ovaj izveštaj ne bi postojao bez mnogih Roma i Romkinja koji su bili spremni da sa nama razgovaraju, podele svoja životna iskustva i stavove, i dozvole nam da iz njihove perspektive sagledamo jednu jako osetljivu društvenu praksu koja u velikoj meri određuje njihove životne puteve.

PRISTUP I TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

3

3.1 Dečiji brak kao realna životna praksa

Proces definisanja pristupa temi dečijih brakova u romskim zajednicama bio je uslovljen osnovnim pitanjem o tipu i karakteru podataka koje smo želeli da prikupimo i analiziramo.

Kvantitativni pokazatelji, koji će biti predstavljeni u daljem tekstu, predstavljali su polaznu osnovu koja je omogućila identifikaciju problema i opšte smernice o rasprostranjenosti fenomena dečijeg braka u zajednicama i na lokalitetima koji su bili planirani za istraživanje. Oni su ukazivali na značajne korelacije između faktora poput siromaštva, stepena obrazovanja ili mesta življenja, i rizika od stupanja u dečiji brak.

Da bi se potpunije sagledalo pitanje opstajanja dečijeg braka, potrebno je dodatno razumevanje ključnih faktora koji imaju uticaj u donošenju odluka o udaji ili ženidbi deteta. Kako bismo postigli taj cilj, opredelili smo se za uvid koji pokazuje stvarni život zajednice, gde se razgovorima sa njenim pripadnicima razotkriva kompleksnost i isprepletenost faktora rizika koji na kraju dovode do odluke o stupanju u brak kao i faktora zaštite koji mogu da smanje njegovu verovatnoću. Narativi o proživljenom iskustvu predstavljaju građu koja, često, na prvi pogled, predstavlja skup nekoherentnih podataka o različitim temama, koje ne moraju nužno biti vezane za predmet istraživanja. Sa druge strane, upravo te priče ispitanika, kada se podvrgnu temeljnoj analizi i upoređivanju, daju smisao naizgled nepovezanim elementima koji, svi zajedno, doprinose

Šta su faktori rizika?

Faktori rizika su uslovi okruženja, događaji, iskustva ili karakteristike pojedinca ili društva koje mogu da ih stave pred uvećanu verovatnoću da dožive nepovoljnu pojavu, kao što je nasilje.

Šta su faktori zaštite?

Faktori zaštite su obrnuti od faktora rizika (vidi gore). To su uslovi okruženja, događaji, iskustva ili karakteristike pojedinca ili društva koje smanjuju verovatnoću da se doživi npr. nasilje.

procesu koji rezultira donošenjem odluke o stupanju u brak. Drugim rečima, proučavajući ponašanja pojedinaca, porodica i zajednice u celini, želeli smo da osvetlimo uzroke koji stoje iza procesa odlučivanja o jednom od najvažnijih pitanja koje određuje životnu perspektivu.

Bez ovakvog uvida, prateći samo korelacije faktora rizika sa praksom dečijeg braka, moguće je razviti i implementirati tip intervencija koji je zasnovan na pristupu „odozgo”. Na primer, rad na povećanju nivoa obrazovanja u pojedinim romskim zajednicama predstavlja važnu preporuku i meru kada je reč o smanjenju rizika od dečijeg braka. Pristup „odozgo” podrazumeva delovanje institucija na više nivoa i sprovođenje programa kreiranih unutar različitih javnih politika. Ovaj pristup, međutim, ne pokazuje kako taj proces funkcioniše u praksi, odnosno koji su to stvarni problemi i prepreke koji se javljaju u samom procesu. Jedan od važnijih faktora koji determinišu uspeh ili neuspeh željenih promena, jeste i odnos samih aktera prema njima. Znanje o stavovima, vrednostima i kulturnim modelima romske zajednice u odnosu prema, recimo, obrazovanju, od krucijalnog je značaja kada je u pitanju razumevanje utvrđenog procesa osipanja romskih devojčica iz obrazovnog sistema. Tek kada se dobije stvaran uvid u lokalni kontekst, u vrednosti i ideje koje u pojedinačnim zajednicama postoje u odnosu na obrazovanje, mogu se locirati oni faktori rizika i zaštite koji preovlađuju u odluci da li će i do kada dete imati pristup obrazovanju. Tako u određenim lokalnim kontekstima siromaštvo može biti taj faktor koji će sprečiti roditelje da dalje školuju svoje dete. U nekim drugim slučajevima, uzrok može ležati u snažnim socijalnim normama koje determinišu praksu da obrazovanje nije potrebno ženskoj deci, iako postoji ekonomska održivost za nastavak školovanja. Takođe, ekonomska zaostalost pojedinih krajeva u kojima vlada velika nezaposlenost i u široj populaciji, može imati uticaj na prekid školovanja koje se vidi kao nepotrebno u kontekstu nepostojanja perspektive da se ovaj resurs kapitalizuje, dok sa druge strane ekonomska perspektiva može funkcionisati kao faktor motivacije za obrazovanje i sledstveno tome, zaštite od ranog braka. Na kraju, svi navedeni potencijalni faktori rizika i zaštite često se međusobno prepliću, i neophodno je ustanoviti koji od njih preovlađuje. Iako kompleksnost podataka ovakvog karaktera predstavlja veliki izazov u pogledu njihove analize, jednom uočeni, faktori rizika i faktori zaštite, locirani iz perspektive pojedinaca, porodica i samih romskih zajednica, mogu predstavljati osnovu za intervencije koje će biti planirane „odozdo” kao ključne, uzimajući one parametre koji proishode iz realnog životnog iskustva samih aktera.

Odluka da ovo istraživanje bude zasnovano na navedenom tipu podataka doneta je sa ciljem da preporuke za intervencije budu date u skladu sa specifičnostima zajednica, stalno vodeći računa o razlikama koje postoje među njima, i sledstveno, drugačijim preovlađujućim faktorima rizika od stupanja u dečiji brak na različitim lokacijama gde je istraživanje sprovedeno. Pored toga, tražene su i uočavane pravilnosti i doslednosti u funkcionisanju i delovanju faktora koji utiču na postojanje prakse dečijih brakova, gde smo, uzimajući u obzir sve lokalne specifičnosti, nastojali da ponudimo širi okvir na osnovu koga se mogu predložiti moguće intervencije.

3.2 Pregled postojeće literature o dečijim brakovima u romskoj populaciji u Srbiji

Kao što je u uvodnom poglavlju već napomenuto, u Srbiji je rađeno veoma malo istraživanja vezanih za problem dečijih brakova u romskoj populaciji, a akademska produkcija o ovoj temi praktično ne postoji. Kao jedan od primera naučne studije koja pruža dublji uvid u problematiku dečijeg braka u romskoj populaciji, izdvaja se članak pod nazivom “Virginity and early marriage customs in relation to children’s rights among Chergashe Roma from Serbia and Bosnia”, koji, na osnovu građe prikupljene putem intervjua, pristupa ovom problemu sa stanovišta poštovanja dečijih prava, i predstavlja vredan doprinos ovoj temi.³ Na žalost, ne postoji ni približno dovoljno ovakvih studija, da bi se moglo govoriti o sistematskom istraživačkom interesu ili značajnom korpusu literatura koja bi pomogla u objašnjavanju problema i njegovom rešavanju. Takođe, vredno je pomenuti i određen broj naučnih radova čiji doprinos nije zasnovan na konkretnom empirijskom materijalu, već pretežno na sekundarnoj građi.⁴

U pogledu reprezentativnosti materijala i uzorka, kao i sistematičnosti u prezentaciji postojećeg stanja, izdvajaju se pomenuto UNICEF-ovo istraživanje MICS⁵ i Sintezno-analički izveštaj o dečijim brakovima u Srbiji, publikovan od strane UNICEF-a 2016. godine, kao i istraživanje Romskog ženskog centra BIBIJA o kultu nevinosti iz 2006. godine⁶ i publikacija iste organizacije pod nazivom „(Pre)rani brakovi. Životne priče Romkinja u Srbiji” iz 2016. godine.⁷ Takođe, kao vredan doprinos u prepoznavanju problema dečijih brakova u Srbiji treba pomenuti i studiju u izdanju NVO Atina pod nazivom „Dečji brakovi u Srbiji. Analiza stanja i preporuke”⁸, koja daje institucionalni uvid u problematiku, posebno ističući vezu dečijih brakova i trgovine ljudima.

³ Bosnjak B. & Acton T. 2013 Virginity and early marriage customs in relation to children’s rights among Chergashe Roma from Serbia and Bosnia. *International Journal of Human Rights*; 17 (5–6).

⁴ Vidi npr. Cvorovic J. 2004 Sexual and reproductive strategies among Serbian Gypsies, *Popular Environment* 25; Hotchkiss et al. 2016, Risk factors associated with the practice of child marriage, *BMC International Health & Human Rights*, 16(6).

⁵ UNICEF 2015, *Srbija MICS 2014 i Romska naselja u Srbiji MICS 2014*.

⁶ Kurtić, V. 2006, *Nevinost — Sloboda izbora*, Beograd: Romski ženski centar Bibija, 2006.

⁷ Romski ženski centar Bibija 2013, *(Pre)rani brakovi. Romkinje progovaraju*, dostupno na: http://www.bibija.org.rs/images/PDF/BIBIJA_Romkinje_Progovaraju.pdf, pristupljeno 15. jula 2017.

⁸ Aleksić M. 2016, *Dečji brakovi u Srbiji. Analiza stanja i preporuke*, Beograd: NVO Atina i Fondacija Ana i Vlade Divac, dostupno na: <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/1Deciji%20brakovi%20u%20Srbiji.pdf>, pristupljeno 15. jula 2017.

3.3 Metodologija istraživanja

U skladu sa osnovnom idejom, pristup problemu dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji u ovoj studiji zasnovan je na principima metodologije kvalitativnog istraživanja.⁹ Kao istraživački postupak, ono se koristi u cilju razotkrivanja dubljih značenja kada su u pitanju stavovi, mišljenja ili motivi ispitanika.

Jedan od osnovnih metoda prikupljanja podataka u kvalitativnim istraživanjima je intervju, a u slučaju istraživanja u romskim zajednicama u Srbiji korišćena je tehnika dubinskog, polustrukturiranog intervjua. Očekivani rezultat primene ovakve tehnike istraživanja bio je dobijanje građe koja prikazuje iskustva, stavove i životne priče ispitanika. U tom pogledu, prikupljena građa, odnosno narativi samih pripadnika ispitivane zajednice, predstavljali su osnovu za interpretaciju problema dečijih brakova.

Istraživanje je takođe bilo zasnovano na pristupu multi-lokalne etnografije (engl. „*multi-sited ethnography*”)¹⁰. U pitanju je metod prikupljanja građe pomoću koga se identifikuje i analizira isti problem u različitim geografskim ili socijalnim kontekstima. Ovaj istraživački postupak omogućava da se problemu dečijih brakova pristupi istovremeno kao lokalno specifičnom, ali i fenomenu koji ima određene zajedničke karakteristike na svim istraživanim lokacijama.

U ovom istraživanju primenjeni metod kvalitativnog istraživanja svoj stvarni potencijal pokazuje onda kada se povežu svi važni delovi istraživačkog procesa. Takav pristup oslanja se na metodologiju utemeljene teorije.¹¹ Osnovni postulat ovog metodološkog koncepta jeste insistiranje na cirkularnom modelu istraživačkog procesa. To znači da, za razliku od linearnog modela, utemeljena teorija počiva na stalnom prilagođavanju, kako metodološkog aparata tako i teorijskih konceptata, tokom čitavog istraživačkog procesa. Principi metodologije utemeljene teorije su:

- Suzdržavanje od postavljanja početnih hipoteza i njihovog testiranja.
- Odluke o uzorku se donose u toku samog istraživanja, na osnovu periodičnih preliminarnih analiza.
- Finalni rezultat su novi uvidi, koji su determinisani prostorom za prilagođavanje temi i učesnicima tokom celog istraživačkog procesa.

⁹ Silverman D. 2016, *Qualitative research*, London: SAGE; Flick, U. 1998, *An introduction to qualitative research*, London: SAGE; Blommaert, J., & Jie, D. 2010, *Ethnographic fieldwork: A beginner's guide*, Bristol: Multilingual Matters.

¹⁰ Marcus, G. 1995, Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography, *Annual Review of Anthropology*, 24, pp. 95–117.

¹¹ Glaser, B. G., & Strauss, A. L. 1999, *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*, London: Routledge; Strauss, A. L., & Corbin, J. M. 1998, *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*, Thousand Oaks: SAGE

- Stalna komparativna analiza slučajeva, kako jednih s drugima, tako i u odnosu na teorijske kategorije tokom svakog istraživačkog ciklusa.
- Veličina uzorka se određuje 'teorijskom iscrpljenošću' kategorija, pre nego demografskim 'reprezentativnošću'.
- Teorija koja se dobija razvija se induktivno, ali se stalno usaglašava i proverava kroz prikupljenu građu.

Važan koncept koji se koristi u ovom izveštaju jeste pojam socijalnih normi. Socijalne norme označavaju neformalne oblike razumevanja među pripadnicima jedne zajednice ili društva, koji u velikoj meri upravljaju njihovim ponašanjem. One predstavljaju kolektivne predstave prihvatljivog ponašanja u zajednici. Jedan od najvažnijih oblika socijalnih normi odnosi se na njihov kulturni aspekt. Reč je o kulturnim konceptima, uključujući vrednosti, običaje i tradiciju, koji određuju bazično znanje pojedinaca o tome šta oni i pripadnici njihove zajednice rade ili bi trebalo da rade.¹² U pitanju su snažni mehanizmi društvene kontrole, koji neformalno određuju pravila i prihvatljive i neprihvatljive oblike ponašanja, i oni veoma često deluju snažnije od formalnih zakona.¹³ Takvi obrasci ponašanja ključni su za razumevanje funkcionisanja zajednica i ponašanje njenih pripadnika, a njihova identifikacija u ovom izveštaju predstavlja jedan od ključnih interpretativnih alata kada je u pitanju razumevanje procesa donošenja odluka o stupanju u dečiji brak.

Šta su društvene ili socijalne norme?

Uobičajeni standardi društveno prihvatljivog ili prikladnog ponašanja u određenoj društvenoj grupi ili određenim društvenim situacijama, čija povreda nosi društvene posledice.

Kao primer funkcionisanja socijalnih normi u romskoj zajednici može se navesti patrilokalnost, odnosno prećutni običaj da se žena nakon udaje obavezno seli u kuću i porodicu svog muža. Ovo pravilo je potpuno podrazumevano i neproblematizovano u romskim zajednicama i predstavlja praksu koju niko ne dovodi u pitanje. Posledica neupitnog poštovanja ovog običaja ogleda se u direktnoj zavisnosti žene od svog muža i njegove porodice, kako u prihvatanju njihovih pravila, tako i u pogledu česte ekonomske obespravljenosti i niskog statusa u novom okruženju. Ova neformalna praksa strukturno određuje podređen položaj žena u romskim zajednicama, a njena neupitnost jasno ukazuje na kompleksnost procesa promene kulturnih modela kada su u pitanju dečiji brakovi.

¹² Scott J. & Marshall G. 2009 *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press; Lapinski, M. K. & Rimal, R. N. 2005, An explication of social norms, *Communication Theory* 15 (2): 127–147.

¹³ Hercfeld M. 2004 *Kulturna intimnost*, Beograd: XX vek

Osnovna metodološka opredeljenja istraživanja:

- Kvalitativno istraživanje putem analize narativa proživljenog iskustva
- Pristup multi-lokalne etnografije
- Metodologija utemeljene teorije

3.4 Ciljevi istraživanja

Ovaj izveštaj, sledeći teorijsko-metodološke principe i smernice navedene u prethodnim odeljcima, predstavlja rezultat terenskog istraživanja čiji osnovni ciljevi su:

- Identifikacija osnovnih faktora koji utiču na postojanje i reprodukciju prakse dečijeg braka, kao i onih koji predstavljaju osnovu za promenu te prakse.
- Diskusija o socijalnim i kulturnim normama povezanim sa praksom dečijeg braka i njihova analiza.
- Lociranje ključnih aktera u procesu donošenja odluka u vezi sa brakom, i koje vrste misli, stavova, uverenja i ekonomskih i socio-kulturnih konteksta utiču na taj proces.
- Identifikacija ključnih aktera koji, sa stanovišta samih romskih zajednica, mogu biti nosioci promena.
- Predlaganje intervencija koje proističu iz razumevanja lokalnog konteksta i prilagođene su specifičnostima svake od ispitivanih zajednica, ali uzimaju u obzir i opšte trendove vezane za praksu dečijih brakova na svim ispitivanim lokacijama.

TERENSKO ISTRAŽIVANJE

4

Terenско istraživanje na predviđenim lokacijama sproveo je tim od dva istraživača: glavni istraživač dr Ivan Đorđević, naučni saradnik Etnografskog instituta SANU, i istraživačica dr Ljiljana Gavrilović, naučni savetnik Etnografskog instituta SANU. Ukupan broj istraživačkih dana, raspoređenih u skladu sa karakteristikama lokacija bio je 25, a za to vreme urađeno je 70 dubinskih polu-strukturiranih intervju sa ispitanicima, pripadnicima romskih zajednica različitog pola i uzrasta. U organizaciji istraživanja ključnu ulogu su odigrale koordinatorke na terenu, pripadnice lokalnih romskih organizacija. One su bile zadužene za uključivanje ispitanika u istraživanje na osnovu instrukcija o stratifikaciji uzorka dobijenih od strane istraživačkog tima, kao i svu logističku pomoć, sa akcentom na pristup samim zajednicama, što bi bez njihovog angažmana bilo znatno otežano. U zavisnosti od situacije na terenu, pojedini intervjui su rađeni odvojeno, dok su izvestan broj njih obavljala oba istraživača. Takođe, u određenim situacijama intervjui su vršeni grupno, na osnovu procena članova istraživačkog tima i koordinatorke. Takav način izvođenja intervjua, iako nije bio eksplicitno predviđen protokolom istraživanja, pokazao se kao veoma koristan u određenim situacijama. Iako se time gubio određeni nivo poverljivosti koji je karakterističan za pojedinačne razgovore, grupna dinamika je u pojedinim kontekstima doprinela otvaranju ispitanika, i samim tim, kvalitetnijim iskazima. To se pokazalo naročito dobrim pristupom u slučajevima gde su se ispitanici osećali mnogo opuštenije kada nisu jedino u društvu istraživača, već su u društvu i članova sopstvene zajednice, što je često rezultiralo i njihovim međusobnim podsticanjem na produblјivanje razgovora.

Osnova za izvođenje intervjua bio je detaljno razrađeni vodič za istraživanje.¹⁴ Vodič je sadržao protokole i pitanja za istraživanje prakse dečijih brakova, sa posebnim fokusom na proces donošenja odluka u vezi sa navedenom praksom. Upitnik je sadržao setove opštih pitanja, primenljivih na sve tipove ispitanika, ali i specifična pitanja namenjena samo pojedinim grupama ispitanika. Takođe, prevashodno u zavisnosti od lokalnih specifičnosti i u skladu sa dobrom praksom etnografskog, kvalitativnog istraživanja, istraživači su na osnovu sopstvene procene situacije na terenu imali mogućnost adaptiranja vodiča u onim pravcima koji produblјuju

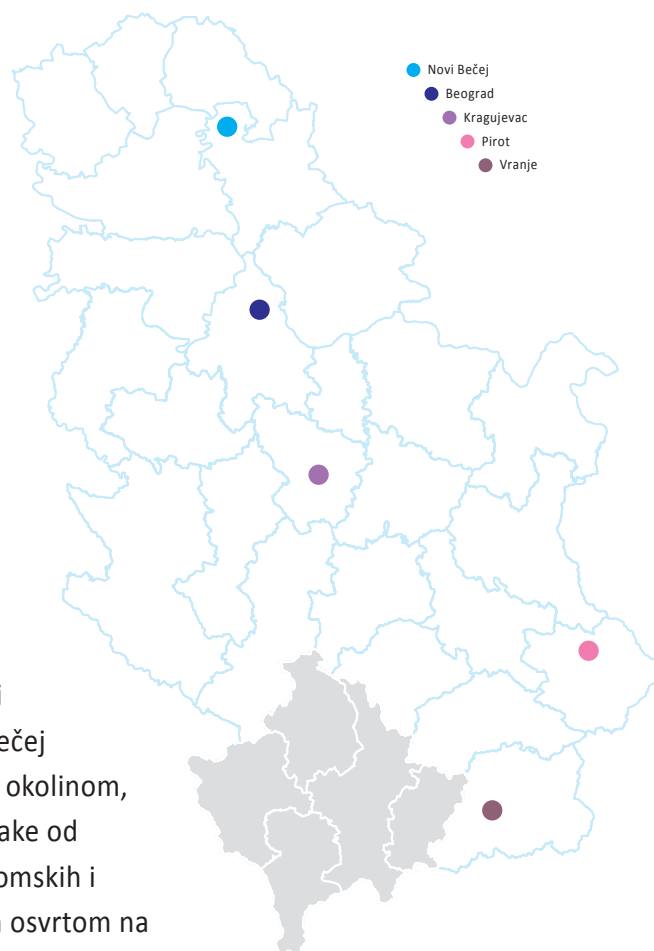
¹⁴ Vodič za istraživanje nalazi se u aneksu ovog izveštaja.

pojedina važna pitanja ili otvaraju nova, a pojavljivala su se tokom intervju sa ispitanicima. Razlog za to bila je namera da se sa ispitanicima pre svega vodi razgovor, koji je u određenim situacijama skretao sa glavne teme, ali, upravo kroz taj proces, istovremeno davao niz važnih informacija koje istraživači ne bi saznali striktno se držeći unapred zadatih pitanja.

Korišćeni upitnik sadržao je sledeće blokove pitanja: set pitanja o iskustvima vezanim za brak, set pitanja vezan za obrazovanje ispitanika, set pitanja vezan za odnos prema braku i obrazovanju dece ili bliskih srodnika ispitanika, set za ispitanike čija deca nisu stupila u rani brak, kao i poseban segment upitnika vezan za ekonomsku situaciju ispitanika.

4.1 Karakteristike istraživanih lokacija

Istraživanje je vršeno na pet različitih lokacija u Srbiji, a kriterijumi odabira ustanovljeni su na osnovu konsultacija sa ekspertima UNICEF-a, Romskom ženskom mrežom BIBIJA i pripadnicama aktivnih romskih organizacija. Principi koji su poštovani prilikom izbora lokaliteta bili su poštovanje geografske raznolikosti i procena prisutnosti prakse dečijih brakova na svakom od njih, kao i izvodljivosti potencijalnih budućih intervencija, u skladu sa postojećim programskim resursima koji su uže vezani za problematiku dečijih brakova. Kao relevantni uzorak, u tom smislu, izdvojeni su sledeći gradovi i mesta u Srbiji: Novi Bečej sa okolinom, Pirot sa okolinom, Vranje sa okolinom, Kragujevac i Beograd. Sledi kratak opis svake od istraživanih lokacija i njihovih socio-ekonomskih i demografskih karakteristika, sa posebnim osvrtom na romske zajednice u ovim gradovima.

Mapa 1. Lokacije istraživanja

Novi Bečej je gradsko naselje u Vojvodini u Srednjobanatskom okrugu. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine¹⁵ u ovoj opštini živelo je 23.925 stanovnika. Od tog broja, 1.295 građana se izjasnilo kao Romi, što predstavlja oko 5,5 odsto od ukupnog broja stanovnika. Većina romskog stanovništva živi u odvojenim delovima naselja (mahalama), ali izvestan broj njih je naseljen i u krajevima Novog Bečega gde živi većinsko stanovništvo, pretežno Srbi i Mađari, a intervjuisani su i jedni i drugi. Prema podacima dobijenim od naših ispitanika, veoma mali procenat Roma je zaposlen, a ukoliko rade, aktivnost je uglavnom vezana za trgovinu na pijacama ili sezonski rad u poljoprivredi. U skladu sa tim, njihov ekonomski položaj uglavnom zavisi od različitih vrsta socijalnih davanja, a čest je i slučaj „odlaska na azil”, odnosno prakse traženja azila u razvijenim državama zapadne Evrope, čime se, tokom procesa apliciranja, otvara mogućnost sticanja određene materijalne dobiti.

Pirot je grad u Pirotskom okrugu, u južnom delu Srbije. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, broj stanovnika ovog grada iznosio je 38.785. Od tog broja, prema istom izvoru, 1.878 građana su se izjasnili kao Romi, što iznosi 4,84 odsto u odnosu na ukupan broj popisanih. U Pirotu postoji romska mahala, ali je veliki broj Roma integrisan u većinsko okruženje. Iskazi ispitanika ukazuju da su Romi koji žive u gradu integrisani, mnogi od njih imaju poslove, definišući način života i običaje neintegrisanih Roma kao zaostale i primitivne. Romi koji žive u selima u okolini Pirotu su značajno ekonomski ugroženiji od onih koji žive u gradu, što ih čini osetljivijom grupom u vezi sa brojnim rizicima koji potiču od takvog statusa. Tokom istraživanja razgovarano je sa sva tri navedena tipa ispitanika.

Vranje je gradsko naselje u Pčinjskom okrugu, na jugu Srbije, u kome, prema popisu iz 2011. godine živi 83.524 stanovnika. Od tog broja, 4.654 građana se izjasnilo da su romske nacionalnosti, što iznosi 5,57 odsto od ukupnog broja popisanih. U Vranju većina romskog stanovništva živi u mahalama, od kojih je najveća „Gornja čaršija”, tradicionalno definisana kao deo grada naseljen skoro isključivo romskim stanovništvom, gde je obavljeno i najviše intervjua. Prema iskazima ispitanika, može se zaključiti da je reč o veoma zatvorenoj zajednici, u kojoj je prisutno izuzetno snažno poštovanje tradicionalnih kulturnih formi. Sa ekonomske tačke gledišta, većina naših ispitanika nije zaposlena, a dominantno zanimanje vezano je za muziku, odnosno sviranje na različitim oblicima svečanosti. Sa druge strane, jako veliki broj Roma iz Vranja i okoline živi i radi u inostranstvu, što predstavlja resurs koji pomaže ekonomskoj održivosti naših ispitanika. To se posebno odnosi na lokacije u okolini Vranja — Surdulicu i Vranjsku Banju.

Kragujevac je grad u centralnoj Srbiji, u Šumadijskom okrugu. Prema popisu stanovništva, u njemu živi 179.417 stanovnika, od čega se kao Romi izjasnilo 1.331 građana, što predstavlja 0,88

¹⁵ Svi podaci u daljem tekstu koji se pozivaju na popis stanovništva iz 2011. godine dostupni su na: http://popis2011.stat.rs/?page_id=2134, posećeno 24.8.2017.

odsto popisanog stanovništva. Međutim, na osnovu uvida sa terena i razgovora sa ispitanicima, može se zaključiti da je ovaj broj u realnosti značajno veći. U skladu sa njihovim iskazima, veliki broj Roma pribegava strategiji tzv. „etničke mimikrije”, izjašnjavajući se uglavnom kao pripadnici većinskog stanovništva ili neke druge nacionalne manjine kao što je rumunska. To je posebno primetno kod interno raseljenih Roma sa Kosova i Metohije, ali je ovaj trend prisutan i kod integrisanih Roma, koji, krijući svoju etničku pripadnost, izbegavaju potencijalnu diskriminaciju kojoj bi bili izloženi zbog svoj porekla. U Kragujevcu postoje romske mahale, ali je i veliki broj stanovnika romske nacionalnosti u potpunosti integrisan u većinsko stanovništvo, kako po mestu stanovanja, tako i po životnim navikama, kulturi i obrazovanju. To je rezultat višedecenijske prakse zapošljavanja u lokalnim fabrikama, gde je veliki broj Roma, radeći u njima, sticao pravo na stanovanje i na taj način se selio kako iz okolnih sela tako i gradskih mahala, integrišući se u većinsko stanovništvo. Na osnovu ispitaničkih iskaza, prisutan je i trend da integrisani Romi ne poznaju situaciju u mahalama, i uglavnom izbegavaju bilo kakve kontakte sa onim Romima koji ih naseljavaju. Na liniji ove podele determinisan je i njihov ekonomski položaj. Dok integrisani Romi rade i imaju stalne prihode, ekonomska deprivacija je značajno primetnija kod ispitanika koji žive u mahalama.

Beograd predstavlja daleko najkompleksniju istraživanu lokaciju. U pitanju je glavni grad Srbije, koji, prema popisu iz 2011. godine naseljava 1.659.440 stanovnika, od čega se njih 27.325 izjasnilo kao Romi.¹⁶ Diverzitet načina stanovanja, ekonomskog položaja i stepena integrisanosti pripadnika romskih zajednica u Beogradu je izrazito veliki, i zbog toga je teško govoriti o generalnom modelu koji može važiti za ovu lokaciju. Ispitivane lokacije varirale su od neuslovnih neformalnih naselja u gradskom jezgru, pa sve do integrisanih naselja u prigradskim opštinama, a struktura ispitanika kretala se od interno raseljenih lica sa Kosova do starosedelaca u delovima grada u kojima žive. U tom smislu, može se reći da Beograd predstavlja specifičan slučaj u kome se javljaju potpuno različiti modeli i kulturne prakse, u zavisnosti od konkretne lokacije na kojoj je istraživanje vršeno.

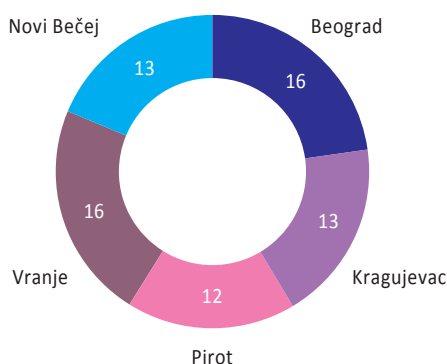
¹⁶ Ovaj broj iznosi samo 1,6 odsto od ukupnog broja stanovnika, i verovatno je značajno veći. Nezvanični podaci ukazuju da u Beogradu živi oko 90.000 Roma. Razlika koja postoji između ovih podataka može se tumačiti etničkom mimikrijom i drugim razlozima.

4.2 Uzorak

Uzorak istraživanja podrazumevao je 70 ispitanika na različitim lokacijama u Srbiji. Raspodela ispitanika po lokacijama izvršena je na sledeći način:

Grafikon 1. Broj ispitanika prema lokaciji

Procena broja ispitanika po lokacijama vršena je prevashodno na osnovu kriterijuma razmere prakse dečijih brakova. Takvu vrstu procene dale su lokalne koordinatorke, na osnovu sopstvenih saznanja i prakse na terenu. Takođe, važan kriterijum bio je i veličina lokacije, tako da je veći uzorak zahvaćen na mestima gde je romska populacija brojnija. Sem toga, uzorak na lokaciji Kragujevac odabran je tako da prevladavaju primeri dobre prakse, s obzirom da su preliminarne terenske procene, obzirom na viši procenat integrisanog romskog stanovništva u ovom gradu, govorele u prilog nerasprostranjenosti pojave dečijih brakova.

Od ukupnog broja ispitanika, 58 su bile žene a 12 muškarci. Iako je u prvobitnom planu istraživanja odnos između polova trebalo da bude uravnoteženiji i da okvirno bude u odnosu 60 odsto žena i 40 odsto muškaraca, situacija na samom terenu nužno je dovela do promene u definisanju uzorka. Naime, tokom boravka na konkretnim lokacijama, ispostavilo se da je neuporedivo teže uspostaviti kontakt i pronaći muškarce spremne da razgovaraju na temu dečijih brakova, za razliku od žena koje su za takvu vrstu saradnje bile otvorenije, što je svakako činjenica od značaja, kako za dalja istraživanja tako i za buduće programe. U velikom broju slučajeva, kada su muški ispitanici i inicijalno pristajali na razgovor, dešavalo se da u poslednjem trenutku otkazu ili u dogovoreno vreme ne budu prisutni. Takođe, tokom početnih faza terenskog rada, pokazalo se da su, čak i kada žele da razgovaraju, ispitanici muškog pola znatno manje voljni da razgovaraju o realnoj praksi i životnim iskustvima, prezentujući pretežno idealizovane modele funkcionisanja zajednice.

Reč je o pojavi u kvalitativnim etnografskim istraživanjima, gde ispitanici u razgovoru sa istraživačima često govore ono što pretpostavljaju da bi njihovi sagovornici želeli da čuju, a ne ono što predstavlja realnu životnu praksu. Takva pojava posebno je vidljiva kada su u pitanju osetljive teme koje nisu prihvaćene od strane šire društvene zajednice, kao što je slučaj sa dečijim brakovima. Tokom našeg istraživanja, u razgovorima sa ispitanicima muškog pola često smo mogli da čujemo kako je praksa dečijeg braka praktično nestala, iako smo od drugih ispitanika na istim lokacijama dobijali potpuno suprotne informacije. U tom smislu, neravnoteža u brojevima ispitanika muškog i ženskog pola imala je istraživačko opravdanje u odnosu na kvalitet narativa.

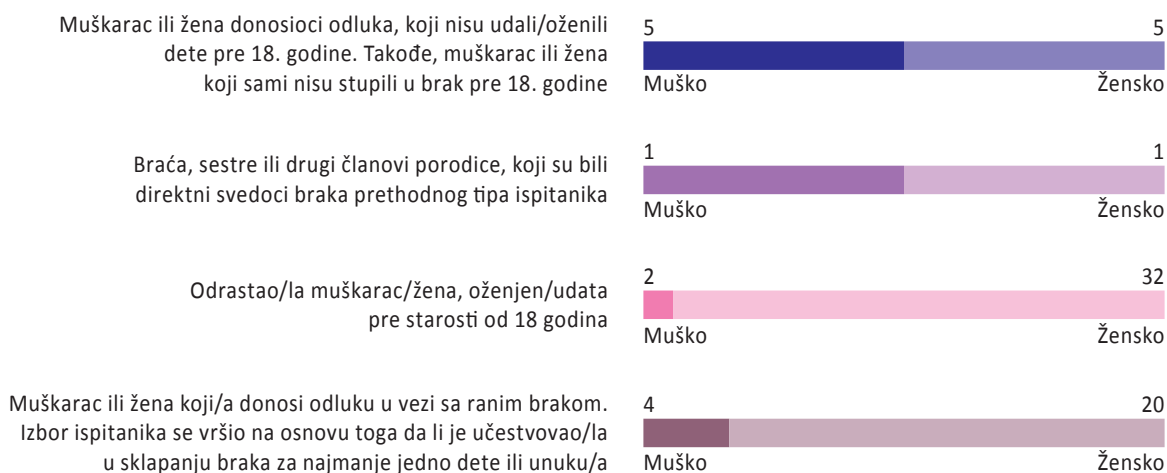
Tipovi ispitanika obuhvaćeni ovim vodičem bili su:

- Muškarac ili žena, koji/a donosi odluku u vezi sa ranim brakom. Izbor ispitanika se vršio na osnovu toga da li je učestvovao/la u sklapanju braka za najmanje jedno dete ili unuku/a.
- Odrastao/la muškarac/žena, oženjen/udata pre starosti od 18 godina.
- Braća, sestre ili drugi članovi porodice, koji su bili direktni svedoci braka prethodnog tipa ispitanika.
- Muškarac ili žena donosioci odluka, koji nisu udali/oženili dete pre 18. godine. Takođe, muškarac ili žena koji sami nisu stupili u brak pre 18. godine.

Deca su bila isključena iz istraživačkog uzorka, a razlozi za takvu odluku detaljno su objašnjeni u odeljku o etičkim pitanjima.

Od ukupnog broja ispitanika, raspodela uzorka u odnosu na pol i tip može se videti u sledećem grafikonu tabeli:

Grafikon 2. Tip ispitanika prema polu

Kvalitativno istraživanje podrazumeva duboke uvide u odabrane pojedinačne slučajeve, koji pružaju znanje o ispitaničkim životnim iskustvima, i omogućavaju razumevanje uticaja različitih faktora na pojedinačne životne situacije, ali i na funkcionisanje zajednice u celini. Mnogi od ispitanika suštinski predstavljaju slučajeve u kojima se kriterijumi preklapaju, gde se dešavalo da su ispitanik ili ispitanica istovremeno rano udati ili oženjeni, ali i da isto tako imaju decu koja su ovaj način stupila u brak. Takođe, u mnogim slučajevima, ispitanici koji su odabrani kao svedoci prakse dečijeg braka u njihovoj okolini, i sami su bili udati ili oženjeni pre 18. godine, pa se ispostavljalo da su njihove životne priče relevantne sa više aspekata u odnosu na predloženu tipologiju.

Ovako odabrani uzorak imao je za cilj da na najširi mogući način obuhvati različite modele stupanja u dečiji brak, pomoću kojih je, na osnovu ispitaničkih narativa, najadekvatnije pronaći u procese vezane prevashodno za donošenje odluka u vezi sa brakom. Uzimajući to u obzir, nisu tražene korelacije i trendovi bazirani na upoređivanju uzorka, već strukturni faktori koji u pojedinačnim slučajevima utiču na proces donošenja odluka u vezi sa stupanjem u brak. Relevantnost tako dobijenih rezultata na osnovu odabranog uzorka ogleda se mogućnosti da se uporedi niz kompleksnih pojedinačnih narativa i da se iz tog skupa proživljenog iskustva identifikuju pravilnosti faktora koji prevashodno utiču na postojanje i reprodukovanje prakse dečijeg braka ili njegovo odsustvo. Teme koje su na taj način izdvojene navedene su u poglavlju 4 ovog izveštaja.

4.3 Etika istraživanja

Za proveru etičkih pitanja vezanih za istraživački protokol, zatraženo je mišljenje Etnološko-antropološkog društva Srbije, kao tela relevantnog da donese ovakvu vrstu procene kada su u pitanju kvalitativna etnografska istraživanja. Etnološko-antropološko društvo Srbije je dalo pozitivno mišljenje o etičnosti predloženog istraživanja. Ono je bilo zasnovano na UNICEF-ovom *Protokolu za etičke standarde u istraživanju, evaluaciji, prikupljanju i analizi podataka*. Provera ispunjenosti standarda izvršena je kroz obrazac koji je UNICEF dostavio, a propisuje i neophodnu propratnu dokumentaciju, poput detaljnog vodiča za istraživanje i izjave o informisanom pristanku ispitanika.

Pitanje etike predstavljalo je jedan od najvažnijih i najkompleksnijih delova procesa kako planiranja, tako i sprovođenja terenskog istraživanja. Istraživanje takve vrste fenomena kao što su dečiji brakovi implicira da se radi o izuzetno osetljivoj temi, koja od samih ispitanika zahteva pristup njihovoj intimi, a od istraživača visok nivo empatije i senzibilnosti. Ulazeći u duboko privatni domen života ljudi sa kojima su istraživači razgovarali, pitanje uzajamnog poštovanja

i poverenja bilo je ključno ne samo za kvalitet dobijene građe, već pre svega za uspostavljanje takvog odnosa u kome će ispitanici prepoznati iskreno nastojanje da istraživanje ima za cilj da predstavi njihovu tačku gledišta i da se sprovodi zbog dobrobiti njih i njihovih zajednica.

Osnovno etičko pitanje postavljeno je još pre početka istraživanja, i ticalo se učešća ispitanika koji su mlađi od 18 godina, a stupili su u brak. Odlučeno je da oni ne budu uključeni u istraživanje, jer je procenjeno da bi intervjui sa njima mogli ozbiljno kompromitovati njihova prava i dobrobit. Pre svega, smatrali smo da iskazi devojčica i dečaka mlađih od 18 godina mogu za njih predstavljati potencijalno neprijatnu situaciju, pre svega zbog pritiska starijih članova porodice, bilo oca i majke ili svekra i svekrve. Iskren razgovor o ovoj temi mogao bi pogoršati njihovu poziciju unutar porodične hijerarhije, tako da se postavilo i pitanje njihove spremnosti da ispričaju svoja iskustva onako kako su ona zaista izgledala. Pri tome, velika je verovatnoća i da bi se javila psihološka uznemirenost koju bi proizveo razgovor na ovu temu, uzrokovana nepostojanjem vremenske distance. Rizik od mogućih sankcija, verovatnoća neželjenih psiholoških posledica po decu i, sa druge strane, potencijalno fragmentirani podaci koji bi se dobili njihovim uključivanjem, nagnali su nas na zaključak da učešće dece, bez obzira na to što su u pitanju ključni akteri, ne bi bilo ni etički ni istraživački opravdano.

Ključnu ulogu u uspostavljanju inicijalnog poverenja između ispitanika i istraživača odigrale su koordinatorke na terenu i druge aktivistkinje romskih organizacija. Prethodni rad sa ispitanicima i visok nivo poverenja koji su na taj način uspostavile sa njima, omogućio je istraživačima prevashodno pristup zajednicama, a zatim i spremnost za razgovor o duboko intimnim temama kao što su njihovi i brakovi njihove dece ili bliskih rođaka. Velika većina ispitanika je, u tom smislu, bila spremna da sa nama iskreno i bez zadržke govori o sopstvenim životnim iskustvima. Sa druge strane, u pojedinim situacijama, razgovor je budio uspomene na određene situacije iz njihovih života koje su izazivale emotivne reakcije. Svaki od takvih momenata predstavljao je istraživački, ali pre svega i ljudski izazov da se proceni da li je u takvim situacijama smisljeno nastavljati započeti intervju. U konkretnim slučajevima, uvek je bio ponuđen prekid razgovora, ali sami ispitanici ni jednom nisu to i učinili.

Kroz istraživanje se pokazalo da je ispitanicima bilo veoma važno pitanje anonimnosti, odnosno garancije da njihovi lični podaci neće biti javno dostupni u bilo kom obliku. Istraživači su, kako bi dali takvo uverenje, pred svaki intervju ispitanicima predstavljali izjavu o informisanom pristanku. Ovaj dokument sadržao je spisak obaveza istraživača, koji je obuhvatao i obavezu da građa objavljena u ovom izveštaju neće ni na koji način otkrivati bilo kakav lični podatak. Takođe, ispitanicima je predočeno da, ukoliko iz bilo kog razloga procene da više ne žele da učestvuju u intervjuu, to mogu uraditi u bilo kom trenutku, a da njihovi iskazi u tom slučaju neće biti iskorišćeni kao istraživačka građa.

Generalno posmatrano, ispitanici su tokom razgovora pokazali spremnost da sa nama podele svoja iskustva i stavove. Iako je reč o vrlo osetljivoj temi, ispostavilo se da je velika većina ispitanika imala potrebu da ispriča svoju životnu priču i progovori o različitim pitanjima koje oni percipiraju važnima. U izvesnom smislu, intervjui su ispitanicima poslužili kao mehanizam pomoću koga će se njihova priča čuti. Taj aspekt istraživačkog procesa smatramo veoma važnim, jer se pokazalo da su iskustva Roma i Romkinja sa kojima smo razgovarali takva da društvo zapravo nema sluha za njihove probleme i da je borba sa predrasudama kojima su okruženi, ono što ispitanici smatraju jednim od ključnih problema sa kojima se suočavaju. Razgovori sa nama, čak i kada se pričalo o duboko intimnim životnim iskustvima poput, recimo, prve bračne noći, u tom pogledu bili su način da ispitanici predstave i objasne sopstveni način života, onakav kakav on zapravo jeste.

5

KLJUČNE TEME
U ISTRAŽIVANJU

Prethodna istraživanja ukazala su na egzaktno podatke o zastupljenosti dečijih brakova među romskom populacijom u Srbiji. Podaci dostupni iz MICS istraživanja pokazuju da je ova praksa u velikoj meri prisutna kod dece iz romskih naselja, dok je marginalna u opštoj populaciji. Ovo istraživanje ukazuje da je u Srbiji samo 0,8 odsto žena starosti od 15 do 49 godina stupilo u brak pre 15. godine života, dok u romskim zajednicama taj procenat iznosi 16,9 odsto. Takođe, procenjuje se da je 0,2 odsto devojčica starosti od 15 do 17 godina stupilo u brak pre 15. godine života, dok u slučaju devojčica iz romskih naselja taj postotak iznosi 15,2 odsto¹⁷.

Zatim, vidljiva je znatna razlika između žena iz opšte populacije i žena iz romskih naselja kada je reč o ranom stupanju u prvi brak ili vanbračnu zajednicu. Među ženama starosti od 20 do 49 godina u prvi brak je pre 18. godine života stupilo skoro 6,8 odsto žena iz opšte populacije i 57 odsto žena iz romskih zajednica.¹⁸

Na veliku važnost rešavanja ovog problema ukazuje i podatak dobijen u MICS istraživanju da, dok procenat dečijih brakova na nivou opšte populacije stabilno opada, u romskim zajednicama taj procenat beleži rast. Tako je 2004. godine iznosio 45,9 odsto devojčica udatih pre osamnaeste godine, 2010. godine ovaj udeo porastao je na 53,7 odsto, da bi 2014. godine dostigao 57 odsto devojčica koje su u brak stupile pre punoletstva.¹⁹

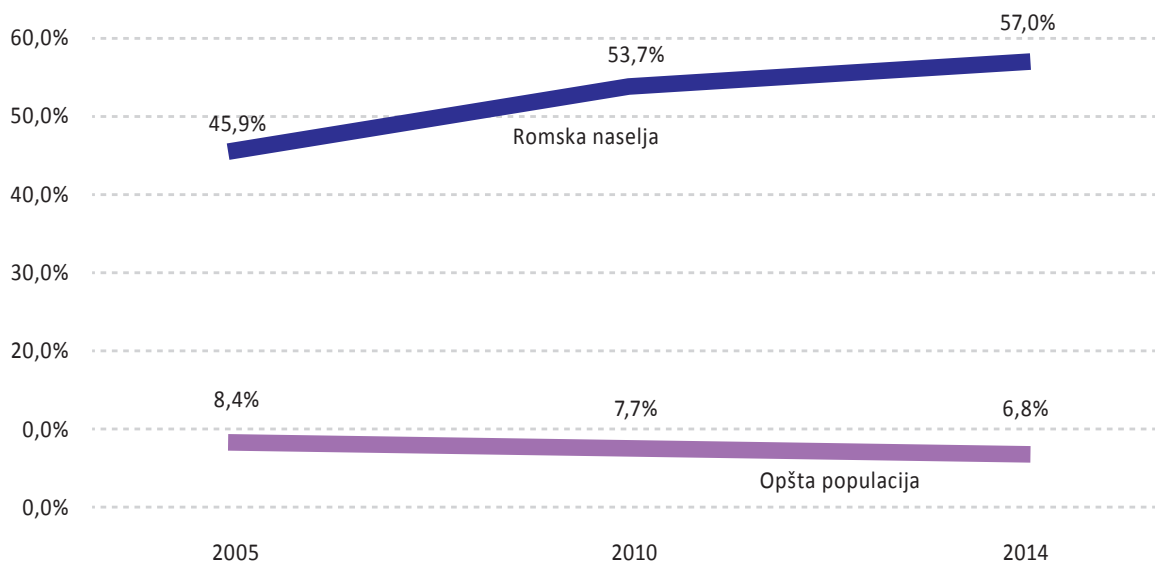
Ovo istraživanje je potvrdilo rašireno postojanje prakse dečijih brakova, ali je istovremeno ustanovljeno da modaliteti, uzroci i sama zastupljenost naznačene prakse znatno variraju u odnosu na zajednice u kojima je istraživanje vršeno. Znatne razlike u praksi primećene su i unutar istraživanih lokacija. Te primećene razlike ukazuju na kompleksnost faktora koji utiču na postojanje i karakter dečijih brakova. Istraživanje je pokazalo da postoji čitav niz različitih faktora rizika, zaštite i promena koji se javljaju u različitim zajednicama, i da od njihovog međusobnog uticaja i preovlađivanja direktno zavisi kako praksa izgleda u realnosti.

¹⁷ Babović M. 2015. *Rodni aspekti životnog toka viđeni iz perspektive podataka iz Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS)*, Beograd: UNICEF, 2015, dostupno na: http://www.unicef.org/serbia/Gender_aspects_of_MICS_October_2015.pdf, pristupljeno 20. juna 2017.

¹⁸ UNICEF, *Srbija MICS 2014 i Romski naselja u Srbiji MICS 2014*, Republički zavod za statistiku Srbije i UNICEF, 2014, http://www.unicef.org/serbia/Serbia_2014_MICS_National_and_Roma_Settlements_Eng_20141218.pdf, pristupljeno 20. jula 2017.

¹⁹ Ibid.

Grafikon 3. Žene udate pre 18. godine

Izvor: Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS), UNICEF

S obzirom na početnu premisu rada, gde je kao osnovni teorijsko-metodološki postulat primenjen princip utemeljene teorije, izdvajanje pojedinačnih faktora rizika, zaštite i promene odvijalo se tokom samog rada na terenu i u odnosu na građu dobijenu od ispitanika, da bi se konačno zaokružilo nakon završetka istraživanja.

Osnovna ideja u ovom izveštaju je da se pomenuti faktori predstave kroz bogate narative proživljenog iskustva, odnosno da sami ispitanički iskazi daju jasnu sliku o funkcionisanju svakog od faktora u realnoj životnoj praksi. Na taj način dobijeno je neophodno lokalno znanje koje je i poslužilo kao osnova za formulisanje predloga intervencija.

Svakako da sistemski, institucionalni odgovor od strane relevantnih aktera unutar društva i države predstavlja neophodan i ključan parametar za delovanje i intervencije u pravcu nestajanja prakse dečijeg braka. Ovo istraživanje, međutim, ima fokus na otkrivanju onih faktora koji determinišu praksu ranog braka iz perspektive samih romskih zajednica, kao i na predlaganju mogućih odgovora na rizik stupanja u rani brak unutar konkretnog socijalnog okruženja.

Istraživanje je ukazalo na veliki značaj specifičnosti svake od ispitivanih zajednica. Sa druge strane, dosledno pojavljivanje pojedinih faktora i pravilnosti koje su se u njihovom funkcionisanju pokazivale, dozvolilo nam je i donošenje širih zaključaka kao osnove za promišljanje teorijskog

okvira iz koga bi u budućnosti mogle biti planirane i implementirane intervencije, o čemu će biti više reči u zaključnom poglavlju ovog izveštaja.

Na osnovu analize prikupljene građe dobijene iz razgovora sa ispitanicima, kao najvažnije teme u vezi sa faktorima rizika, zaštite i promene, koje se javljaju kada je u pitanju praksa dečijih brakova u romskim zajednicama u Srbiji, izdvojene su sledeće:

- Usvajanje bračnog statusa i braka uopšte (sa akcentom na poznavanje braka iz perspektive dece koja u njega treba da stupe).
- Agensnost odnosno proces donošenja odluka u kontekstu odnosa moći na relaciji zajednica/porodica/dete.
- Uloga socijalnih i kulturnih normi: kult nevinosti, plaćanje neveste, bežanje devojke, običaji vezani za brak (svadba, pomirenje).
- Percepcija važnosti obrazovanja, ali i koristi od obrazovanja u realnoj praksi.
- Društvena integracija — primeri dobre prakse i ograničenja koja se u tom kontekstu javljaju.
- Fenomen „staklene tavanice”, odnosno, faktori nemogućnosti probijanja nevidljive barijere koja se odnosi na marginalnu poziciju romskih zajednica u Srbiji.

Izbor ovih tema bio je direktno uslovljen prikupljenom građom. Samo njeno prikupljanje zapravo je predstavljalo ključan deo procesa, kako odabira tema za analizu, tako i kasnijeg predloga konceptualnog okvira za planiranje intervencija. Drugim rečima, ovo istraživanje predstavljalo je kontinuirani proces učenja, gde se relevantnost i važnost pojedinih tema spoznavala tokom i nakon, a ne pre istraživanja. Ta saznanja nismo sticali samo iz sprovedenih formalnih intervju a i analize njihovih transkripata, već i u neformalnim razgovorima, provodeći vreme sa našim ispitanicima u njihovom okruženju i dobijajući sliku o tome kako izgleda njihov svakodnevni život. Dokumentovanje takvih situacija prevazilazi okvire i ciljeve ovog izveštaja, ali će biti predmet daljih akademskih razmatranja, sa ciljem produbljivanja metodoloških uvida o ovom vidu terenskog istraživanja.

Ilustrativan primer takvih situacija jeste jedan od intervju a koji je trebalo da bude sproveden sa ispitanicom na jednoj od lokacija u južnoj Srbiji. Ispostavilo se da je mlada žena sa kojom je bio predviđen razgovor izrazito nekomunikativna, i da razlog za to leži u prisustvu porodice njenog muža. U pitanju je bila žena, tzv. „dete ulice”, koje se udala veoma mlada i do svoje dvadesete godine rodila četvoro dece. S obzirom da je bilo očigledno da intervju nije bilo moguće

sprovesti u skladu sa protokolom, odlučili smo, u konsultaciji sa koordinatorkom na terenu, da intervju prekinemo. Samim tim, razgovor nije dokumentovan kao deo analizirane građe. Sa druge strane, dok je jedan od istraživača nastojao da vodi razgovor sa ispitanicom, drugi istraživač je komunicirao sa njenim ćerkama, devojčicama u ranim razredima osnovne škole. Taj razgovor, koji je bio jedan od uobičajenih neformalnih delova procesa istraživanja, pokazao je da su u pitanju izrazito zainteresovane devojčice, koje vladaju različitim veštinama i pokazuju veliki entuzijazam u odnosu na školu, što se videlo u potrebi da sa nama podele svoje znanje iz matematike i engleskog jezika. Kasnije, nakon što smo odlučili da prekinemo intervju, imali smo priliku da, vraćajući se ka automobilu, razgovaramo sa starijom komšinicom koja je bila prisutna tokom našeg boravka u kući ispitanice. Od nje smo saznali da je u pitanju disfunkcionalna porodica, u kojoj muž i otac retko boravi kod kuće, sklon je agresivnom ponašanju i alkoholizmu i njegova familija ima jako loš odnos sa snajom, a da je komšinicin motiv redovnog obilaska ovog domaćinstva briga za decu i pokušaj da im se eventualno pomogne. Njena motivacija prevashodno je uslovljena uviđanjem da, kako je rekla, toj deci niko ne pomaže niti će im iko pomoći. S obzirom na ovakve okolnosti, uprkos trenutnom pozitivnom odnosu prema školi i obrazovanju, može se pretpostaviti da postoji realan rizik da devojčice neće uspeli da dovrše započeto školovanje.

Primer o kome je reč pokazuje da sistemsko insistiranje na obaveznom obrazovanju, praćeno sankcijama ili uslovljavanjem socijalnih davanja, nije dovoljno, već je neohodno razumeti širi kontekst koji dovodi do toga da se, kada je u pitanju škola, uprkos sankcijama, osipanje iz sistema može i dalje dešavati. Intervencija „odozgo” u datom slučaju i u konkretnom trenutku ima efekat, ali je, da bi ona bila dugoročno održiva, neophodno uzeti u obzir mnoge faktore koji nisu prisutni u širem društvenom okruženju, a jesu u romskim zajednicama. U tom smislu, insistiranje na nastavku školovanja devojčica može imati uticaj na smanjenje prakse dečijeg braka, ali se mora imati u vidu da je tako nešto moguće jedino ukoliko se imaju u vidu svi izazovi sa kojima se devojčica ili njena porodica suočavaju da bi ona uopšte mogla imati takvu mogućnost, i ako se pruži adekvatna podrška za prevazilaženje tih izazova.

U navedenom slučaju, u pitanju je porodica u kojoj se majka nalazi u očigledno podređenom položaju, uz verovatnoću da trpi i različite oblike nasilja, čime su njeni kapaciteti za roditeljstvo značajno smanjeni. Sa druge strane, zahvaljujući institucionalnom pritisku koji bilo koju vrste socijalne podrške uslovljava školovanjem, deca trenutno idu u školu i pokazuju jasan i pozitivan stav prema njoj. Međutim, odrastanje u okruženju u kome izostaju bilo kakvi sistemi podrške, ukazuje na postojanje verovatnog rizika da će njihovo školovanje biti prekinuto i da će se, isto tako, reprodukovati slični modeli koji postoje u njihovoj primarnoj porodici.

U ovom slučaju, sa jedne strane pokazuje se efikasnost određene vrste sankcije šireg društvenog sistema u pogledu pritiska da deca krenu u školu. Sa druge strane, takva vrsta sankcije ima ograničeno dejstvo, jer je usmerena isključivo na formalno prisustvo deteta u školi, a ne i na okolnosti i eventualne prepreke koje unutar porodice ili zajednice postoje za njihovo normalno obrazovanje. Naime, nedostatak podrške okruženja, porodični problemi, siromaštvo, predstavljaju neke od faktora koji mogu značajno uticati na nemogućnost nastavka školovanja, a koji ostaju nevidljivi od strane sistema i institucija. Isto tako, uzevši sve navedene faktore u obzir, postojeća socijalna norma koja ohrabruje ranu udaju, može dovesti do napuštanja škole, jer mnogi roditelji brak smatraju i ekonomski i kulturno opravdanim izborom nego obrazovanje i školovanje. Roditelji ćerkinom udajom više nemaju ekonomski pritisak, jer dete odlazi da živi u drugu kuću, dok nastavak školovanja u novom domaćinstvu uglavnom predstavlja nepotreban trošak i nije u skladu sa previđenom ulogom supruge i majke. U ovde navedenom slučaju, takođe je realna mogućnost da devojčice same, zbog disfunkcionalnog porodičnog okruženja, procene da udaja i odlazak iz kuće predstavljaju komparativnu korist u odnosu na eventualni nastavak školovanja, i da napuštanje škole bude čin donesen naizgled slobodnom voljom, a zapravo uzrokovan okruženjem i nedostatkom sistema podrške. Uzimajući sve ovo u obzir, od ključne je važnosti da institucionalni odgovori na, u ovom slučaju, moguće osipanje iz obrazovnog sistema, u obzir uzmu sve kompleksne faktore koji do toga mogu dovesti.

Narativi naših ispitanika koji slede u sledećem poglavlju upravo imaju za cilj da ukažu na uticaj svih kompleksnih faktora, uključujući i obrazovanje, koji utiču na donošenje odluke o stupanju u dečiji brak. Posebna pažnja pridana je onim temama koji pokazuju unutrašnje procese u samim ispitivanim zajednicama, poput ekonomskih faktora ili pritiska socijalnih i kulturnih normi unutar njih. Ali, neprestano treba imati u vidu da su mnogi od navedenih faktora često direktno uslovljeni marginalnom pozicijom romske populacije u Srbiji u odnosu na šire društveno okruženje, i da ta marginalizacija često ima veliki uticaj na reprodukciju konzervativnih društvenih praksi kao što su dečiji brakovi.

DEČIJI BRAKOVI — PRIČA IZNUTRA

6

Istraživanje²⁰ je pokazalo da je, kada je u pitanju brak u ispitivanim romskim zajednicama, u pitanju spori proces rastakanja tipičnog balkanskog patrijarhata, odnosno modela koji je na Balkanu bio dominantan do druge polovine 20. veka, a u mnogim krajevima se zadržao i do njegovih poslednjih decenija.²¹ Patrijarhalni sistem čini „celina formalizovanih pravila nasleđivanja, pokornosti dece, uređenosti odnosa, seksualne asimetrije, pravila protiv nemoralnosti i pravila pokornosti žena”²² i, između ostalog, podrazumeva univerzalnost braka, patrilinearnost, patrilokalnost, visoko poštovanje starijih, naročito predaka, i sklapanje braka u mladim godinama.

Ovaj opšti balkanski model se u savremenoj romskoj populaciji nalazi u prirodnom procesu rastakanja, o čemu svedoče brojne modifikacije i odstupanja od idealnog modela koji je i dalje prisutan u narativima, ali se u samim iskazima i realnim životnim pričama primećuju različita prilagođavanja u odnosu na taj idealni model. Dakle, može se konstatovati široko prisustvo dečijih brakova kao tipičnog elementa tradicionalnog patrijarhalnog modela koji i dalje nesumnjivo postoji, ali čija stabilnost se polako urušava, usled uticaja šireg društvenog konteksta. Pravci transformacije modela su različiti u različitim zajednicama, što pre svega zavisi od zatvorenosti/otvorenosti zajednice prema širem društvu, a odgovori na izazove modernizacije su različiti i zavise pre svega od ekonomskih uslova, ali i od usvajanja različitih strategija prilagođavanja opštim uslovima života u mestima boravka.

Brak je u romskim zajednicama svaka zajednica muškarca i žene pod istim krovom, bila ona formalno ozvaničena ili ne i u tom smislu se nimalo ne razlikuje od shvatanja braka u drugim sredinama u Srbiji u kojima je u nekoj meri očuvana tradicionalna društvena struktura ili je ona obnovljena u procesima retradicionalizacije, tokom poslenje tri decenije.

²⁰ U tekstu su korišćeni autentični transkripti iskaza informanata, ali su podaci o informantu i datum vođenja razgovora namerno izostavljeni. Svi razgovori su vođeni su srpskom jeziku. U transkriptu nisu vršene nikakve gramatičke intervencije. Komentari i pitanja istraživača dati su kurzivom u zagradama.

²¹ Različita istraživanja pokazuju da se elementi tog modela i dalje mogu prepoznati širom Balkana. Up. na primer: Hisa, A. 2015. „Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma”. U Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Gazela Pudar Draško, Rigels Halili (ur.), *Figura neprijatelja: preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa*, 243–260. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beton.

²² Kaser, K. 2008. *Patriarchy After Patriarchy: Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500–2000*. Münster: LIT Verlag, 33.

Za postojanje braka u romskim zajednicama danas čak nije važno ni da se čin sklapanja braka ritualno obeleži svadbom, iako i dalje po pravilu postoje različite forme javnog označavanja samog čina sklapanja prvog braka, pre svega slatka/vruća rakija,²³ kojom se obznanjuje devojačka nevinost i koja se organizuje bilo svadbe ili ne. Sklapanje drugog i svih eventualnih narednih brakova uglavnom nije ritualizovano, mada se ponekad organizuju svadbe i u tim slučajevima.

Brak je i dalje obavezan, u smislu da se smatra da neudatima/neoženjenima „nešto fali” — u moralnom ili fizičkom smislu, što unižava ne samo njihovu čast, nego čast cele porodice i dovodi u pitanje uspešno sklapanje braka njegovih najbližih srodnika. Uvek je i samo patrilokalni, a smatra se sklopljenim kada devojka ode u mladićevu kuću ili ode sa njim u kuću nekog njegovog srodnika, naročito ako tamo provede noć. Kako je nevinost i dalje ultimativni faktor devojačke vrednosti, ali i vrednosti njene porodice, provođenje noći sa bilo kojim muškarcem (čak i ako nije bilo seksualnih odnosa) i danas diskvalifikuje devojku za sklapanje braka sa bilo kim drugim, ili umanjuje čast i nje i njene porodice.

Mladi bračni par po pravilu živi u muževljevoj porodici, često proširenoj (muževljevi roditelji, a često i više oženjene braće pod istim krovom). Tokom istraživanja smo sreli samo jedan mladi par koji se odvojio i živi samostalno u iznajmljenoj kući.

6.1 Patrijarhalna struktura zajednice

6.1.1 Čast/nevinost

Insistiranje na časti u patrijarhalnim zajednicama uvek je insistiranje na polnom moralu, pre svega ženskom. Zato je insistiranje na zabrani predbračnih seksualnih odnosa za devojke u svim romskim zajednicama gotovo apsolutno i to je jedan od nesumnjivih razloga za rano sklapanje braka:

Sramota, kada nije slatka rakija (kad mlada nije nevinā). Ali zato i treba snajka da bude mlada, svi gledaju da ona bude što mlađa zbog slatke rakije.

A ako nije slatka rakija, onda cirkus! Vraćanje nazad. Pa ima i ko to radi... Neko vraća, neko ne, ali to nije to ondak. A oni koji hoće da zadrže snajku, oni se snađu. Ali to je velika bruka.

Novi Bečej, žena D, 55²⁴

²³ U pitanju je običaj da se okupljenima služi tzv. „meka rakija” nakon što se, posle prve bračne noći, utvrdi da je nevesta bila nevinā.

²⁴ Informanti su označavani mestom, rodom, inicijalom i godinama starosti. Grad se nalazi na prvom mestu jer je razlika između zajednica u različitim gradovima veoma velika, pa pripadnost zajednici uslovljava i položaj i stavove ispitanika/ispitanice. Inicijali su zamenjeni u cilju zaštite identiteta ispitanika.

A nevinna devojka kada otide to je vau. Al ako nije nevinna to je katastrofa, pa bolje da me daju dok sam nevinna, nego da se posle smeje narod.

Pirot, žena I, 39

Na nevinosti se insistira bez obzira na to da li se devojka udaje rano ili tek posle završetka škole, pa čak i fakulteta:

(A da li mislite da treba da budu nevine kada se budu udavale? ćerke, obe punoletne i neudate) Da. Pa to je kod nas normalno, bez obzira koliko ima godina. Dvadesetpet, dvadesetpet, nema seksa. Kod nas, ne... Zna se, kad se udaješ, mora da bude nevinna. To misle i moje ćerke. Znaju one to. I uopšte ne razmišljaju da prekrše to pravilo. Mi insistiramo da se završi škola, a ne vidim da one nešto insistiraju za udaju. Ja im ne branim da imaju dečka, ali, kažem, kod nas je drugačije.

Surdulica, žena B, 45

(A ako se devojke ne udaju mnogo rano? Ako se ne udaju sa 17, 18? Nego ne znam idu u školu pa imaju 23, 24, 25 godina, isto mora da bude nevinna?) Da isto mora da bude nevinna.

Surdulica, žena M, 40

Na nevinosti insistiraju i sasvim mlade žene, koje su se skoro udale:

Ali znate kako, kod nas je takav, nije to ni običaj, nego je to kao neki zakon koji postoji, i koji mi Romi održavamo. Nije to samo moja generacija, od kada se zna za nas Rome (moja majka, moja tetka, moja zaova, svi ljudi koje ja poznajem)... takav je jednostavno zakon. Kada se devojka udaje, njen muž mora da bude njen prvi, odnosno ona mora da bude nevinna. Ako se dešava da ona nije nevinna, onda će to cela Gornja čaršija da bruji, znači to će da bude katastrofa.

Ali u suštini su sve devojke u redu. Znaju to, poštuju to, jer znaju ako se to desi, to neće da bude za njih dobro. Jer takvi su naši ljudi, to je velika bruka i sramota. Kao kada žena ostavlja svog muža i decu... Mora to da se poštuje. I ja sam to hvala bogu ispoštovala, i to mi je bilo veoma bitno.

Ali mislim da svaka pametna žena, bilo da je Romkinja ili Srpkinja ili bilo ko, treba da sačuva svoju nevinost jer mislim da je to nešto, kako da kažem, dar od boga... jednostavno, ja znam da ćeš sutradan ti biti moj suprug, sigurna sam u to, ti voliš mene, ja volim tebe. Nema potrebe da ja sad idem da spavam sa nekim drugim, pa onda posle budem tvoja žena.

Ono što je moje, čuvam za tebe. Jer sutradan ti možeš meni to da prebacuješ: ti si pre bila ovakva i onakva, spavala si sa ovim i onim, i kao sad ti si moja žena. A ovako se zna, ja sam sa tobom spavala, ti si moj prvi, i nemam o čemu da razmišljam. Mislim da je to najpametnije, da svaka devojka treba to da radi.

Vranje, žena J, 21

(Kako ste se vi osećale? Kad je bila blaga rakija?) (žena P): Kad si nevinna, baš se osećaš dobro. Nisi osramotila ni svekra, ni svekrvu, ni tvoje roditelje. To je kod nas nekako radost.

Vranjska Banja, žena P, 18, žena T, 18

Čak i ispitanici iz zajednica u kojima je model gotovo potpuno razgrađen, kako što je Kragujevac, iako sami kažu da su u njihovoj sredini devojke danas retko nevine kada se udaju, zapravo misle da bi trebalo da budu i, oni koji imaju ćerke, uče ih da je to pravi način ponašanja:

Mi smo Romi, ali nije kod nas (...) Nije obavezno sad... Možda ko bi želeo da bude svom suprugu, da bude, kako treba i tako. (Šta znači kako treba?) Pa, na primer, da bude devojka i tako...

Kragujevac, žena M, 23

(Svi iz Kragujevca sa kojima smo pričali, kažu da nema više slatke rakije i vruće rakije i da nevinost više nije važna?) Moje generacije znači to se gledalo i tražilo. Zamisli moj ujak je ovde bio i tražio, otac je na kaseti morao da snima da mu pošalje kasetu da vidi moj ujak, dal sam ja bila devojka ili ne. (Znači 90-tih je to još uvek bilo važeće?) Da, da. Isto moja sestra kad se udala, bila devojka. Pa vruća rakija, pa muzika. Ja isto učim moje dete, ja imam devojčicu.

Kragujevac, žena C, 40

U svim ostalim sredinama nevinost se apsolutno očekuje i zahteva od devojaka, jer se smatra da je snaja koja je došla u kuću nevinna na čast i svojim roditeljima, koji su je dobro vaspitali i pazili, ali i porodici u koju se udala upravo zato što je dobro vaspitana, pa će biti i dobra snaja. To ne znači samo da će biti verna mužu, što se podrazumeva, nego i da će poštovati starije i ponašati se u skladu sa celim skupom moralnih normi:

Meni su se divili kako sam ja bila devojka. To su oni jako voleli, nije ih bilo sramota da se pojave sa mnom negde.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

Zna ona (mlađa neudata ćerka) moj stav šta ona sme, šta ne sme. (A šta ne sme?) Ne sme da ima momka. Ne bi ja... Te ciganske običaje, da ja prva probijam. Neka neko drugi, pa posle ona... Ne dam. Ne volim. (Znači, mora nevina da se uda.) Mora. To... Preko toga ne idemo. To mora. To se zna kako šta.

Novi Bečej, žena I, 45

Meni nije imao ko to da pravi, pa sam se ja potrudila svojoj sestri. Mi smo sad sve to spremili. Izašli napolje. Dalje se veselimo, dok nisu izneli, evo šta su radili. Takav taj običaj kod njih. Meni tako to bilo drago kad smo taj čaršaf videli... Oni su izneli. Mi sad, kao... Odstranili sa strane, a ovi čekaju sad. Njegova familija. I iznose. Onda je počela slatka rakija. ...Meni je bilo drago što je ona dokazala da je ipak devojka. Kad su oni videli beo čaršaf i vidi se sve. Onda su tada počeli da se vesele. Do tad su bili mrtvi ladni. Dok nisu shvatili da je ona stvarno devojka, dok nisu videli čaršaf.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena C, 37

Pa, znaš ono, kad si već nevina, pa ljudi stanu, pa se raduju, pa čestitaju jedni drugim', pa su javili mojim roditeljima da je sve u redu, da je dobro. Da sam dobra snaja. (A, kaži mi, je li te bilo blam? Je li te bilo sramota?) Pa, kako nije... kako me nije bilo sramota... Ih, mojih roditelja, i njegovih roditelja. ...I posle su oni kasnije uzeli, sutradan, uzeli neku muziku, znaš već kako ide. Posle odma kitili mojim roditeljima, pa i njima, pa recimo, ko god dođe, proba iz te rakije, pa pokaže ono da sam bila dobra... i tako. Recimo, oni su tu izvadili, mene je bilo sramota... Svi su tu ljudima pokazali. I ko kod je dolazio on je gledao. (A šta misliš, kad se tvoje ćerke budu udavale? Je li misliš da će one isto to da prođu?) Jeste, proći će. (Misliš da moraju da budu nevine kada se budu udavale?) Da, mislim da moraju. (Misliš da neće moći da nađu dobrog supruga ako nisu?) Kod nas je to sramota. Sramota će biti za mene i za mog supruga. To bi bilo da ih nisam dobro vaspitala, nisam ih dobro čuvala...

Vranje, žena SM, 30

Sama izjava devojke, koja je pobjegla sa ciljem da se uda, da je bila u seksualnom odnosu sa mladićem, dovoljna je da roditelji ili staratelji pristanu na brak, makar to bila i laž:

Pa ja sam izlagala da smo mi bili u odnosu i... da sam ja spavala sa njega, razumete... i htela sum da ga uzmem i tako (smeh). (Onda si se udala?) Jer to kod nas običaj, znaš...

Pirot, žena M, 26

Devojka koja nije bila nevinna, ali i njena porodica, podleže sankcijama, koje su ranije bile drastične, da bi danas bile delimično ublažene:

(A šta ako nisi bila? /nevinna/) Niko te ne voli od porodice, cela porodica. Ne samo svekar ili svekrva ili nego svi te ne volu... Cela porodica i tetke i... a ranije kažu da je bilo ako nisi nevinna stavljaju te na magare ee... magare pa golu u centar svi ljudu da te gledaju (koordinatorka T. kaže da se to, po rečima njene babe, dešavalo još 70-tih godina 20. veka)

Surdulica, žena M, 40

Dakle — iako više nema javnog sramoćenja, mlada žena se tako nađe u situaciji da bude neprihvaćena od porodice u kojoj bi trebalo da provede život i u kojoj kao tek došla snaja ima najniži status, pa se teško može očekivati da taj brak opstane:

(A je li se dešava to? da devojka ne bude nevinna) Dešava se. Od ranije su odma vraćali, a sad negde i ostanu, ali nije više to to. Većito je maltretirana. Non-stop prebaci, prebaci. Ko će to da trpi.

Piroć, žena I, 39

Posebno je značajna činjenica da se sramota — za koju zna cela čaršija, jer se svedočanstvo o nevestinoj nevinosti i dalje javno pokazuje — ne odnosi samo na devojku, nego i na celu njenu porodicu, što ozbiljno spušta ugled porodice u zajednici i to nastoje da izbegnu i devojke i njihove porodice, a to vrlo često rezultira (pre)ranim brakom.

Postepeno popuštanje pritiska kulta nevinosti vidi se iz priča o lažiranju nevinosti, koja može biti postignuta korišćenjem krvi sitnih životinja/ptica:

A ima i ko laže. Stavidu krvi na čaršav, kao nebitno je to. Seku prste, golubovi, pilići. Svašta ima.

Novi Bečej, žena D, 55

Dešava se, čak, što je novija praksa, da se pribegava lekarskim intervencijama, bilo rekonstrukcijom himena (to se priča za devojke koje žive u inostranstvu i čije porodice finansijski dobro stoje), bilo korišćenjem „pilula” koje simuliraju krv.

Ipak, sreli smo i (retke) ispitanike koji smatraju da se u njihovoj sredini danas na nevinost gleda blaže nego ranije:

Mora da bude (nevina). Zavisi od porodice, muževljeve. Većina još uvek zahteva, jer se to u porodici zna kakva je, i majka i otac. Mora, a kod nekih porodica po dogovoru. Lepo tebi, lepo meni. Nema vraćanja. Po dogovoru. E sad garantujem, dajem ćerku, kažem: ona je nevina, sto posto. I ona sutra ide, nije. I onda ja moram njega da ženim, da mu sve platim, i svadbu, i zlato i muziku. Sve, pošto ja sam garantovala. Ako kažem, prijatelju, ja ne garantujem za moje dete da je nevino, ako prihvatiš, prihvatiš. Ako ne, to je kraj. Lepo tebi, lepo meni. I ide dete, nije. Ako ona bude, onda još lepše.

Beograd/Ada, žena B, 38

Čak i oni (najređi) koji u potpunosti prihvataju promenu modela i napuštanje kulta nevinosti, svesni su da je pritisak sredine i dalje jak:

(Je li devojka mora da bude devojka?) Ja kažem, pa sad nije. Evo ja imam ćerku 21 godina, ja sa njom pričam, zna za zaštitu... Hvala gospodu Bogu nismo imali problema, imala je dečka, ima ga i sad tri meseca... ali mislim sve je to normalno, nije više kao ranije. Ali neke žene i dalje misle, ne daj Bože da moja ćerka ne bude nevina, a da mi se uda tu u kraj, to bi bila bruka... moja bruka... to ih je satrlo, kaže ona...

Beograd/Rakovica, žena D, 50

Kult nevinosti predstavlja socijalnu normu koja i dalje preovladava na svim ispitivanim lokacijama, i predstavlja jedan od faktora rizika od stupanja u dečiji brak koji je rasprostranjen bez obzira na lokalne kontekste. Veoma su retki narativi koji ovaj običaj u potpunosti odbacuju, čak i u slučaju potpuno integrisanih pripadnika zajednice. Snaga tog običaja, ukorenjena u tradicionalnom patrijarhalnom modelu, u velikoj meri formira percepciju braka prevashodno kod veoma mladih osoba, ograničavajući im slobodu izbora bez obzira na njihov ekonomski ili obrazovni status. Zahtev za nevinošću devojke, u tom smislu, predstavlja jedan od najvažnijih faktora rizika za dečiji brak, i verovatno će još dugo predstavljati faktor na koji je teško uticati. Prilikom planiranja intervencija koje žele da utiču na pojavu ranog braka treba zadržati svest o tome da nasilno menjanje ustaljenih običajnih praksi često ima negativne efekte na željene promene.

6.1.2 Rodne uloge

U romskim zajednicama je gotovo u potpunosti očuvana tradicionalna podela rodni uloga: muškarci se bave javnim, a žene privatnim segmentom života. To podrazumeva da se — idealno gledano — od muškaraca očekuje da privređuju i da izdržavaju ženu i porodicu, dok su žene zadužene za održavanje kuće i brigu o deci:

...Muškarci da idu da rade. Svugde idev da zaradiv (U poljoprivredi?) Ne, sviraju.

Vranjska Banja, žena P, 18

U ovom modelu ni devojke ni udate žene ne bi trebalo da budu zaposlene. Eventualno zapošljavanje devojke bi značilo da porodica devojke ne brine o njoj (njenoj „časti“ pre svega), ne bi se verovalo da je nevinna (jer se slobodno šeta van kuće), pa bi se onda teško ili loše udala. Zapošljavanje udate žene bi za zajednicu značilo da muž i njegova porodica nisu sposobni da izdržavaju ženu i decu, što bi ozbiljno narušilo ugled porodice:

(Snaja) Ja i da sam završila srednju ionako me ne bi pustili da radim? (A zašto?) Zato što ženska deca ne izlaze, ne možemo da radimo. (A da li bi vi pustili snajku da radi?) Što? Nema potrebe.

Novi Bečej, žena M, 39

Pitala sam posle muža da li bi mi dao da radim? Ne, kaže: kod nas žene ne rade. Kod nas muškarci rade za žene i za decu. Kod mene nećeš raditi. Možda o tom, potom. Ako imam poverenja, nek prođu malo godine, ako imamo decu, nek odrastu. (Nisi posle radila?) Ne, nisam. Vežbala sam sa decom od zaove. Sa komšilukom, ali nisam radila kao da sam zaposlena (ispitanica ima završen frizerski kurs).

Beograd/Ada, žena A, 41

(Jesi pokušavala da počneš da radiš negde?) Aaa, posao? Pa o tome nisam razmišljala. Jer oni su ljudi zadružni, moj muž svira, svekar isto svira. Držali su jedno vreme tu prodavnicu, ali su je zatvorili jer više nema prodaja. Za posao mi još uvek nikada niko nije rekao da treba da radim. Oni nas izdržavaju. Ja bih volela da radim, ali trenutno nisam u tom stanju da mogu da radim. Jednom su me i zvali iz biroa, pa da idem na neki kurs, pa ako se pokažem, da mogu da ostanem, da dobijem posao za stalno, da imam osiguranje. Ali, moj muž nije dozvolio. Gde ćeš ti da ideš da radiš, kaže, deca su još mala, ko će da ih čuva, ko će da ih pazi... Sedi tu gde jesi! I tako, nisam prihvatila.

*(Je li ti bilo žao?) I jeste i nije. Sa jedne strane, možda da. Jer volela bih, zašto ne, **da imam i ja svoj džeparac**, da idem da radim, da donesem, neki prihod da imam. Mislim da bi svaka žena trebala da radi. Jer, zašto da tražiš: daj mi 100 dinara, daj mi 200 dinara, daj mi za ovo, daj za ono, kada možeš da imaš svoje pare koje zarađuješ sama.*

Vranje, žena J, 21

Poslednji iskaz jasno govori o tome da bi eventualni novac koji bi žena mogla da zaradi bio novac kojim ona samostalno raspolaže, dakle shvata se kao neka vrsta *osobine*,²⁵ kojom se nikako ne umanjuje muževljeva obaveza za izdržavanje porodice, nego se njome samo poboljšava ženin socijalni i ekonomski status.

Ipak, teška ekonomska situacija tera i žene da se angažuju u okvirima sive ekonomije: rade „na kantama”, prodaju robu na pijaci, idu u nadnicu, u nekim slučajevima rade čak i teže fizičke poslove kao što je sečenje drva, ali to po pravilu rade zajedno sa muževima i samo u slučaju da kod kuće imaju zdravu svekrvu ili odrasle kćeri (što uglavnom znači — starije od 11–12 godina) koje će preuzeti brigu o kući i manjoj deci.

Razvedene žene i udovice, naročito ako brinu o deci, u nekim zajednicama (sva beogradska naselja, Novi Bečej, Kragujevac, Pirot) nemaju ograničenja što se zapošljavanja tiče, naprotiv — to je veoma cenjeno. U Vranju i Surdulici, međutim, razvedene žene imaju još manje slobode nego devojke i mlade snaje, tako da je njihovo zapošljavanje praktično nemoguće.

Jedna od ispitanica smatra da je insistiranje Romkinja na stalnom čišćenju kuće posledica nemogućnosti da se zaposle:

Da, žene Romkinje, kod njih je higijena na prvom mestu i nemoguće... higijena. One vole da čistu, brišu, one samo i to rade. Oni s drugo se ni ne bave. Nemaju bre čime drugo da se bave, sve im je uskraćeno... i zato moraju da rintaju da srede celu kući. I sramota je da ceo dan sede, a da ne počiste kuću... i sramota je.

Pirot, žena J, 58

Ona veruje da bi, naročito za Romkinje sa sela, rešenje bilo samozapošljavanje kod kuće, jer bi to i muževi (i njihove porodice) prihvatili i podržali. Ova ispitanica predstavlja primer takve prakse, jer je, uz podršku opštine i nevladinih organizacija, uspela da pokrene preduzetnički projekat gajenja cveća, u kome sada učestvuje i cela njena porodica:

...i koze čuvaju, i sve živo čuvaju... Imaju porodice gde se bave stočarstvom... Ali ipak žena se ne pita... sve Romkinje sa sela. Mahom nisu radile u firme, nisu radile nigde... Nadnica, deca, kuća, nadnica... To je njihov poso bio. One čak znaju da ustanu u 5, a da legnu u 10, 11 posle svih... Ceo dan na nogama i opet nije dobra romska žena... Diskriminisano je u porodici, u široj javnosti. Imam u jedno selo Kostur, Romkinje gde su jako radne i vredne, hoće da se bave svim i svačim...

²⁵ Imovina koja pripada ženi i kojom isključivo ona raspolaže i koja postoji u svim balkanskim patrijarhalnim sredinama. To je u selu obično po koje grlo sitne stoke i sprema koju je donela prilikom udaje. Slično stanovište — da je ženina zarada zapravo osobina zabeleženo je tokom 70tih godina 20. veka u Novom Pazaru i Sjenici (Gavrilović Lj. 2013. *Pazarsko-sjenički kvartet*. Novi Pazar: Muzej „Ras”).

U tome je problem, samo smo Romi. Nit imamo imanje, nit imamo svoju zemlju. Svi imaju neke kuće, svi su uspjeli da izgrade neki dom, ali to je jedino što imaju (Je l bi muževi pristali? /da se žene bave stočarskom ili poljoprivrednom proizvodnjom/) Da, 100% ...jer ipak je žena kući i može da radi.

Pirot, žena J, 58

Odnos javno : privatno u potpunosti je očuvan čak i u sredinama u kojima je tradicionalna zajednica u potpunosti razgrađena, kao što je Kragujevac:

...očevi stvarno vrlo retko dolaze. I na radionice, i uopšte da dolaze sa decom. Možda zato što su očevi ti koji rade, a majke domaćice. Verovatno one mogu da izdvoje vreme, a očevi ne. Ako oni i dođu, dosađuju se, obično gledaju telefone, gledaju sat, samo čekaju da odu kući. Majke su te koje trče za decom, ali i piju kafe, pričaju.

Kragujevac, žena K, 20

Kada je žensko dete u pitanju, onda je tu majka imala tu veći udeo, a kod mene otac. Jer majka je zadužena za žensko, jer su to ženske stvari, ženska perspektiva, a otac je tu bio za muške stvari. Meni se to sviđa, to je jako bitno, i tako ću i ja sa svojom decom jednog dana.

Kragujevac, muškarac D, 28

Moj muž, nije on neki čovek koji angažuje sebe za ovu kuću, za ovu decu. To njega ne zanima.

Kragujevac, žena F, 51

Žena udajom preuzima sve ženske obaveze u novoj kući:

(Devojka kada se uda) ona sada mora da bude majka, i supruga, i domaćica, i sve. (Kako to već ide u tradicionalnoj zajednici kada dođe snajka?) Tako je. Tako je. Mislim, to, čini mi se da je to u svakoj naciji, ali da je to negde u toj romskoj zajednici 10 puta izraženije.

Pirot, muškarac Ž, 28

Svekrva ustane ujutru, sedne do prozor i gleda si, kuvaj kafu spremi doručak, ručak, večeru, peri veš, prostiri... (Je l to odmah čim ste došli?) Sve. (Je l ste znali sve to da radite, obzirom da ste bili mali? 15 godina) Znala sam ja, jer ja kod roditelji nisam živela ko princeza na zrnu graška. Čuvali smo stoku, imali smo njive. Otac i majka su radeli, majka privatno, otac u ciglanu. I onda kada ja ustanem dok oni dođu mora da

bude gotov ručak. (Onda kada ste došli bili ste dobra snajka?) Ja sam bila dobra snajka (ponosno).

Pirot, žena I, 39

Status mlade snaje je ipak vrlo nizak i ona se nigde ne pušta da ide sama, što je praksa koju zadržavaju čak i Romi koji žive u zemljama zapadne Evrope:

Ali taksu dođe do kapiju, svekrva sedne i ja. I idemo zajedno i zajedno se vraćamo, izlazim i odma unutra. Komšike, drugarice, nema pristup.

Pirot, žena I, 39

(Znači, ako bilo gde ideš, svekrva ide sa tobom?) Čak, tvoja porodica je. Ja imam mnogo porodice tamo (u Nemačkoj, gde je udata) i kad poželim da idem, ne mogu da idem sama. Pitam nju i po njenoj volji.

Vranjska Banja, žena P, 18

Status se bitno menja rođenjem prvog deteta:

(Žena koja ima decu je obezbeđena? Ona je sigurna. Za nju se ne brinu?) Kad imaš decu, sve je drugačije. Svekrva kaže, domaćica sad postala. Ima dete, nek izlazi. Dok nemaš decu, nisi domaćica.

Vranjska Banja, žena P, 18

Domaćica je u vranjskom kraju (Vranje, Vranjska banja, Surdulica) termin kojim se označava uspešna i cenjena žena, mada taj status često podrazumeva težak život:

Ćutiš i trpiš, jer dok ne trpiš ne možeš domaćica da budeš.

Vranje, žena A, 44

U tradicionalnijim romskim zajednicama (Novi Bečej, Vranje, Surdulica) žene koje u potpunosti odgovaraju idealnom obrascu ponašanja patrijarhalnog društva s godinama, dugotrajnim požrtvovanim radom i ugađanjem svekru, mužu, kasnije sinovima, a i svim ostalim muškarcima u novom okruženju, tek kada steknu status svekrve postaju samo formalno potčinjene, s tim što se i simbolizacija potčinjenosti svodi na najmanju moguću meru. Zbog toga žene žele sinove čak možda i više nego muškarci, jer će im samo oni omogućiti dostizanje najvišeg ženskog statusa: tek kada oni stignu do pune zrelosti, majka preko njih može da u velikoj meri deluje na odnose u

porodici, daleko više nego preko muža. Rađanje sinova tako postaje ženski način sticanja statusa i ostvarivanja ličnog prestiža:

Ali eto, u životu se sve čeka. Ja mislim da čovek mora da čeka da bi dočeka nešto. A ja, da dočekam da budem svekrva. Imam dva sina, pa da imam dve snaše: lele, ima da bude katastrofa (smeh).

Vranje, žena J, 21

Iako je podela rodni uloga u svim ispitivanim romskim zajednicama u potpunosti predmoderna, upravo su žene te koje prenose model i insistiraju na njegovom održavanju, što je potpuno jasno iz stavova starijih ispitanica koje smatraju da tako i treba da bude.

Pomak se ipak vidi kod obrazovanih žena koje žive van mahala i zaposlene su, kojih je i dalje malo, ali i kod sasvim mladih, skoro udatih žena, koje žive na relaciji između mesta u kome su odrasle i inostranstva u koje su se udale. Ove druge procenjuju da bi u novoj sredini mogle da rade i da bi to bilo dobro i za porodicu i za njih lično, ali se u planiranju budućnosti i dalje oslanjaju na tradicionalni model: svekrvu, domaćicu dovoljno mladu i zdravu da čuva decu.

I pored istovetnog idealnog modela u svim ispitivanim zajednicama, u praksi postoje razlike. U beogradskim naseljima model opstaje u potpunosti, kao i u Novom Bečeju, gde su veoma retki slučajevi zaposlenih žena (sreli smo dve, od kojih je jedna razvedena, a druga je odrasla i ceo život provela van mahale). U Vranju, gde postoji lokalna fabrika obuće koja zapošljava žensku radnu snagu, žene i devojke ručno šiju obuću kod kuće, što je prihvatljivo jer se obavlja uz kućne poslove. Ipak, postoji i evidentna želja za zapošljavanjem u fabrici, jer to podrazumeva stabilne prihode i ostale beneficije zaposlenih radnika ma koliko one danas bile male. Neke od njih (manji broj) su zaposlene kao fabričke radnice i to smatraju svojim velikim uspehom. To nije čudno, bez obzira na zatvorenost i tradicionalnost vranjske zajednice, s obzirom na činjenicu da je u Vranju već bio uspostavljen sistem u kome su žene radile van kuće, jer je ranije bilo mnogo više mogućnosti za zapošljavanje žena, naravno — *domaćica*, u industrijskoj proizvodnji (Simplo, kao i sada zatvoreni Koštana i Jumko). U Pirotu takođe ima žena koje su zaposlene u industriji ili u uslužnim delatnostima, ali one po pravilu takođe ne žive u mahali i završile su najmanje srednju školu.

6.1.3 Percepcija braka pre udaje

Mlade devojke pre stupanja u brak uglavnom ne znaju ništa o životu koji ih čeka u braku, ili bar o tome ne razmišljaju mnogo. Majke, kada im u retkim slučajevima govore o braku, uglavnom govore o teškoćama prilagođavanja novoj sredini, očekivanjima i zahtevima svekra i svekrve, preuzimanja na sebe kućnih poslova:

(Je li ti uopšte znala šta brak podrazumeva?) *Pa nisam, nisam bila svesna toga jer sam bila mnogo mlada, a kuću i uslove nisam u glavi stavila.*

Kragujevac, žena A, 40

(Je li ti pričala /majka/ šta sve brak podrazumeva?) *Ne, znaš kako ona mi... u stvari jeste mi to pričala. Pričala mi je da je mnogo teško u braku i zar ja ne vidim šta ja radim. Zar ja ne vidim gde idem, znači ona me je stvarno vukla i nemoj sine i nemoj sine i ja to nisam slušala jer sam imala sve na volju kod majke i oca. I onda sam mislila kako moja majka lepo živi tako ću i ja.*

Kragujevac, žena B, 28

(Kako je brak izgledao? Da li ste znali kako će to da izgleda?) *Nisam znala ništa. Nisam znala ništa ni da radim, ni da spremam, nešto najosnovnije. To su me naučile, svekrva, majka, zaova. Nisu očekivali sve od mene, pošto sam bila dete. Ja sam volela da primam savete i onda volim sve da znam, pa sam se brzo uklopila i sve je bilo nekako brzinski. I bila sam srećna. Nikada se nisam pokajala, muž mi je stvarno dobar, nemam nikakvih problema...*

Kragujevac, žena N, 37

Priče o seksu između majki i drugih starijih rođaka i mladih devojaka praktično ne postoje i u tom pogledu praktično ne postoji odstupanje. Iskazi pokazuju da je ono što se smatralo „sramotom” za razgovor u generaciji roditelja naših ispitanika, predstavlja sramotu i u današnje vreme:

Ona (majka) i ne zna kako se udala za mog oca. Od petnes se udala sa šesnes je rodila. Kaže nju je stavila od mog oca majka. Kaže, ona je njima spremila krevet. Kaže, ona je mislila devojčica. Ona je mislila da će tu da legne da spava. Ona je legla u krevet i on je došo za nju. Ona nije ni znala kako to izgleda brak, šta će se desiti.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena C, 37

(Ćerka, 40, udala se tokom srednje škole) *Problem je o tome što nismo razgovarali ni sa majkom ni sa nikim o odnosima, o zaštiti i sve. (ispitanica) Jeste, ja sam kriva. Ja sam tad, kao ovi sad, baš bila zaostala. Nismo pričali o tome, to je bila sramota da detetu to kažeš.*

Pirot, žena G, 63

Nisam ništa znala. Zamislite, dete... nisam ni s kim. (A, nisi ni sa kim pričala o prvoj bračnoj noći, o seksu, o tome šta se dešava...) Ne, ne, ne, ne... (Nisi imala starije udate

sestre, snaje, nešto?) *Ja sam bila više za kući. Znači, moji roditelji nisu bili baš imućni, bili su po Banat (lokalni izraz za rad u poljoprivredi/u nadnici) i radili su. Ja sam bila kući, čuvala sestre, skuvala ručak, čistila — ja sam to znala. A, u vezi brakova, gore-dole, to ništa nisam znala.*

Vranje, žena SM, 30

(Jesi ti uopšte pričala sa mamom o braku dok si bila devojka?) *Ne, naravno da nisam. Nisam nikada sa njom pričala dok sam bila devojka, naravno da nisam. Nisam ni sa kim u stvari pričala o tome. Nisam ni znala šta to znači brak, ali sam htela da probam. Da vidim šta je to i kako je to.*

Vranje, žena J, 21

(Da li se vi pričale sa vašim majkama o seksu?) (žena P, žena T, kikoću se): *Nikad. (Znači, kada ste se udavale, niste imale pojma u šta ulazite?) (obe) Ne. (Je l bi vam bilo lakše da ste nešto znale?) (obe) Da.*

Vranjska Banja, žena P, 18, žena T, 18

Tako maloletne devojke ulaze u svet seksualno aktivnih bez ikakvih prethodnih znanja o tome šta se od njih zapravo u braku očekuje, osim predstava koje su o tome stekle na osnovu medija i iz razgovora sa (isto tako neupućenim) drugaricama/vršnjakinjama. Pored toga, ne znaju ništa ili znaju veoma malo o načinima planiranja porodice, što najčešće uče tek posle rođenja prvog deteta.

Starije ispitanice, koje su promislile svoje životno iskustvo, ali i tuđa, procenjuju da je upravo nedostatak razumevanja šta sve brak podrazumeva, jedan od osnovnih razloga relativno olake odluke o udaji u ranim godinama:

Moje razmišljanje je tako da mlada deca ne znaju ni da razmišljaju o braku kako treba. Udala sam se. Rodiću dete i svi će ti pomagati. Nije to to. Nisu one dovoljno zrele za brak. Čak je i sa osamnest godina rano. Još su leteće. Tek sa dvadeset, dvadeset jednu počinju da sazrevaju... Nije brak samo to, izvini dete, leći i voditi ljubav. Šta ćemo sutra jesti? Zašto da neko drugi brine o njima? Kod sirotinje dete se prvo nađe. Siromaški kapital je dete. Prvo, to se stekne odma. E ja sam zato protiv toga, što oni nisu svesni šta taj brak donosi. I dobro i zlo donosi brak...

Novi Bečej, žena A, 59

Treba istaći da je rođenje deteta veoma često faktor koji predstavlja najrizičniji momenat u pogledu ranog braka. Pored zdravstvenih posledica koje porođaji često ostavljaju, devojčica je nakon

rođenja deteta lišena mnogih perspektiva, od ekonomske samostalnosti, do trpljenja nasilja „zbog deteta”. Među parovima koji su se rano uzeli, ali nisu odmah dobili decu, prema podacima koje smo dobili od ispitanika, veći je procenat uspešnih brakova.

Ono što posebno treba istaći kada je u pitanju potpuno odsustvo međugeneracijskih razgovora o braku i seksualnim odnosima, jeste uticaj na reproduktivno zdravlje mladih žena. Činjenica da naše ispitanice nisu imale znanja o samom seksualnom činu implicira da znanje o zaštiti sopstvenog zdravlja praktično ne postoji. Neinvazivni metodi kontracepcije takođe ne postoje kao moguća opcija u romskim zajednicama, a jedini metod koji se koristi jeste abortus, koji se među ispitanicama zove „čišćenje”. U tom pogledu, rad sa mladim majkama i devojkama u pogledu edukacije vezane za seksualni život predstavlja jedan od najvažnijih zadataka u pogledu ne samo prevencije dečijih brakova, već, prevashodno, kao metod zaštite zdravlja devojčica. Međugeneracijski dijalog se nameće kao ključni faktor koji bi mogao doprineti smanjenju rizika od ozbiljnog ugrožavanja reproduktivnog zdravlja udatih devojčica.

Patrijarhalna struktura zajednice predstavlja osnovni okvir u kome se održava i reprodukuje praksa dečijeg braka. Na osnovu analizirane građe, pokazano je da kult nevinosti, podela rodni uloga prema kojoj žena ima jasno definisan podređen položaj, kao i elementarno neznanje o tome šta podrazumeva stupanje u brak, jesu najvažniji faktori rizika vezani za održavanje prakse dečijeg braka u proučavanim zajednicama. U skladu sa definisanim ciljevima istraživanjima, moguće je locirati ključne aktere koji mogu delovati u pravcu promene navedenih faktora rizika. To su, pre svega, mlade majke koje su nedavno prošle iskustvo stupanja u dečiji brak, i čija uloga u prekidu reprodukcije te prakse može biti ključna, naročito u pogledu uspostavljanja dijaloga sa svojom decom. Takođe, veoma važni akteri jesu starije žene, obično svekrve, koje predstavljaju snažne figure moći u mnogim ispitivanim zajednicama i često su faktor koji utiče na održanje prakse dečijeg braka. Rad sa njima od krucijalnog je značaja jer je njihova pozicija u hijerarhiji značajno viša od mladih žena, i, dugoročno posmatrano, njihova podrška je nužan uslov u iniciranju promene ustaljene prakse.

6.2 Donošenje odluka o stupanju u dečiji brak

Donošenje odluka o sklapanju braka se u poslednjoj generaciji romske populacije u velikoj meri pomerilo sa generacije roditelja, koji u porodici imaju ekonomsku i formalnu moć, prema onima koji sklapaju brak. Danas u praksi postoje tri paralelna modela donošenja odluka:

- odluku donose roditelji, uz, bar, formalno poštovanje želja mladih;
- roditelji formalno donose odluku, dok u suštini o sklapanju braka odlučuju sami budući bračni partneri;
- o sklapanju braka odlučuju isključivo mladi, najčešće uz protivljenje roditelja.

Dok se prvi model održao gotovo jedino u Novom Bečeju (iako ima sporadičnih slučajeva i na drugim lokacijama), druga dva modela su široko zastupljena u svim sredinama.

Zajednice u kojima je i dalje uobičajeno da roditelji donose odluku o udaji/ženidbi svoje dece su po pravilu tradicionalnije (pre svega Novi Bečej). U njima je gotovo u potpunosti očuvana patrijarhalna struktura u kojoj su žene nadležne za sferu privatnog života, pa tako i za sklapanje braka njihove dece i u kojoj je svekrva centar moći u porodici²⁶:

Onda ću da vam pričam kako sam oženila sina! Otišla sam i prosila sam je. Čula sam da ima devojka, da je pametna, da je iz dobre porodice, pa smo otišli i prosili je. Nisam ih znala (njenu porodicu), ali su ih znali neki drugi, kojima ja mogu da verujem. Sin mi je tada imao 17 godina, a toliko je imala i devojka.

Takav je to kod nas običaj, ima da se oženi... Ne znam da li je imao ili nije imao neke devojke, ja sam htela da ga ženim. Ja sam isplanirala i gotovo... On se nije bunio. Da je bila ružna bunio bi se. Da mu se nije svidela, ne bi on pristao. Ako se njemu ova ne sviđa, uzećemo drugu koja mu se sviđa. Nisam ja mislila da on mora bilo koju. Ako mu se sviđa, dobro, ako ne, uzećemo drugu. Ali sam mislila da je vreme da se ženi. To je i običaj, a i tako sam ja htela.

*Nisu se znali (pre prosidbe). Onda su se prvi put videli. On se složio. Ja sam ga vodila da je vidi, ako mu se sviđa **da je uzmemo**. I, njemu se svidela, i gotovo, **uzeli smo je**. Njeni su onda ostali da pričaju sa njom. Drugi dan smo sve sredili, organizovali svadbu, doneli je kući, i to je to. I eto, sada imaju dete...*

²⁶ Gavrilović, Lj. „Pojedinač i porodica“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII 197–212: 206.

Morao je da se ženi. Svi njegovi drugovi se oženili, ne može on da ostane tako... Nema šta, morao je da se ženi. Kad ja kažem tako, tako mora da bude. I nema da se bunio. On se ne bi ni bunio, zna on.

Novi Bečej, žena M, 39

*I tako, išao je sa suprugom mojim u selo, i šetao i našao tu... S. Suprug, kad je došao kući, kaže ima jedna mlada devojčica, isto bila udata, živela kod muža mesec dana. Ali, moramo da znamo sa kim on veže svoju glavu, sa kim će da ostari. Da znamo zbog čega se rastala, šta je tu bilo, kako šta. Pa onda idemo u selo, ja sa njim, namerno sam išla kod njenih roditelja u kuću (sadašnja snaja). Siromašni su ljudi gore nego ja. **E tako meni nešto treba.** Išli smo mi dva tri puta kod njenih roditelja, kupimo gvožđe. Ja ne kažem zbog čega sam došla, gledam kako se ona ponaša. Kad smo krenuli nazad, pitam ja sina da li mu se sviđa. Ne, kaže, da meni praviš na volju. Ni ove dve mi nisi pravio na volju, ti si se sam ženio. Kažem ja njemu, ova se devojka meni sviđa i imaćeš ženu, domaćicu. Jeste i ona bila udata, ali ne možemo mi sada za tebe da uzmemo devojku, a bio si oženjen. On se smeje, a ja mu kažem — **sedi tu u stan i ja idem da te ženim. Bez njega smo ga ženili.***

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

Iz ovih izjava se jasno vidi da se ni mlada ni mladoženja u ovim situacijama ne tretiraju kao samostalni pojedinci, nego kao integralni deo porodice, i da je dobrobit porodice na prvom mestu. Formulacija „mi uzimamo devojku” koja se ponavlja u iskazima u Novom Bečeju govori o očuvanju tradicionalne strukture društva, u kojoj je porodica osnovna društvena jedinica i gde su interesi pojedinih članova u potpunosti podređeni interesu porodice. O tome potpuno eksplicitno govori i iskaz:

...oćedu mladu snajku pa da je učedu, po njihovom, kako da bude. Zato je dobro da je snaja što mlađa. Ako dođe starija, ta onda više zna od svekrve, a to ne može.

Novi Bečej, žena D, 55

Pomak prema individuaciji vidi se u tome što se sada po pravilu i mladić i devojka pitaju da li žele da sklope brak, iako to na kraju zavisi od volje roditelja, jer sam izbor budućeg bračnog druga zavisi od roditeljskih želja. To je, ipak, značajna promena u odnosu na raniju situaciju u kojoj se ni mladić ni devojka ništa nisu pitali, jer su sve dogovore o sklapanju budućeg braka obavljali roditelji, a deca su samo bivala obavještena o njihovoj odluci:²⁷

²⁷ Naravno, i u to vreme su postojali kanali za ispunjenje želja budućih mladenaca, ali su oni bili isključivo u okviru ženske subkulture i nevidljivi u idealnom modelu braka, porodice i društvene strukture.

Ja nisam mogla da kažem ništa. Zato što ja znam tu tradiciju, ako ti majka i otac kažu, oni ti zakažu brak. Oni su mi rekli da se udam. Tako je bilo. Došao mi muž, oni su mi rekli, to će da ti bude budući muž, ja kažem dobro. Bez da sam išta znala o njemu.

Kragujevac, žena F, 51

Svekrva (ćerkina) je... mlađa od mene. Ona je tek sad napunila 40, a ima šestoro unučadi, već. Ona se udala sa 13 i po. Ustvari, ona je imala 14, a prijatelj je imao 13 i po. On je pobegao sa svadbe da se igra klikera. (P: A isto je bio dogovoren brak?) Pa isto tako. Isprosili, dobro. Tako mora da bude. (P: Našli mu mama i tata dobru ženu) Jeste. Moraš da se ženiš. To tako treba. Otišao je. Stvarno kažu da je imao belo odelo i otišao je u kanal da se igra klikere. Oni traže mladoženju. Mladoženja se igra.

Novi Bečej, žena I, 45

Međutim, iako se danas deca pitaju da li se slažu sa sklapanjem braka, tradicionalni koncept poštovanja roditeljske volje u priličnoj meri ograničava slobodno iskazivanje želje, odnosno protivljenje onome što su roditeljske preporuke. Roditelji se, s druge strane, u velikoj meri oslanjaju na ocenu šire zajednice, pre svega srodnika:

*Koga god pitam šta da radim (kada su došli da joj prose ćerku, 15 godina), kako, šta? Jao, ako je ne daš, kome ćeš je dati? Oni su dobri ljudi. Pa naši smo, pa se znamo. Ona će tu lepo živeti. Oni malo fino stoje. Ovako, finansijski. Pa još su u Nemačku, tamo žive. Kako će, šta će? Pitamo nju je li oće? Ona pristala. I sad, šta će? Koga god sam pitala... Pa i on je (otac)... U početku je bio protiv. On je isto tako... Pa bio je on protiv u početku, ali posle kad je video. Isto tako kao ja. Šta sav ostali narod kaže. **Znate kako je to kod nas? Ne pitamo se samo mi, nego da se sastanemo. Da se sastanemo, da se dogovorimo šta je najbolje.***

Novi Bečej, žena I, 45

U mestima gde danas nije uobičajeno da odluke o udaji/ženidbi donose roditelji, to se po pravilu dešava u vrlo teškim i besperspektivnim ekonomskim situacijama, kada roditelji žele da obezbede svojoj deci što bolje uslove za budući život, svesni da je to u njihovim uslovima drugačije nemoguće:

Mi smo izabrali (za ćerku, 17 godina). Mi smo rekli. Ona je rekla kako vi odlučite, otac i majka i ja ću tako da radim. Bila je poslušna. (P: Kažite mi, kako ste ga izabrali? Na osnovu čega?) Pravo da ti kažem. Oni žive u Nemačku. Mi smo videli da je to dobro za

našu ćerku. Ovde u Vranje nema ništa. U Banat i nema da se ide i slabo ima. Gde će ona da radi? Svekrva i svekar neki traže da se radi, a ovde nema. Tako smo odlučili da je za nju bolje da ide tamo. Ne za nas, nego za nju je bolje. Tamo je život drugačiji nego ovde. Prvo smo mi upoznali roditelji. (muž): Hoćeš sinko? Mi hoćemo da ti budeš na dobro mesto. (žena): Da imaš dobar život. Ti znaš da nema ništa ovde. I tako je ona odlučila. Rekla je, dobro, kako vi kažete, ja ću tako da radim. I sad živi dobro.²⁸

Vranje, braćni par 2, 40

Iako odluke ove vrste odluka izgledaju kao kruta primena patrijarhalnog modela, potpuno je nesumnjiva roditeljska namera da svojoj deci obezbede najbolje moguće uslove za život.

Druga varijanta je formalno učešće roditelja u odluci o sklapanju braka, koji se zapravo sklapa na osnovu želje mladenaca:

Da, dali su me (...) Oni nisu hteli prvo su rekli za godine. Kažu ti si mnogo mlada i nezrela za udaju. Ali ja sam rekla ja njega volim i ako nećete da mi ga date ovako, ja ću da pobegnem. I oni su rekli da je bolje da su svi tu, da barem znaju da sam se udala, nego da pobegnem i ko zna gde idem.

Kragujevac, žena A, 40

(Je li ste se vi složili kad su došli da traže devojke? udate sa 15 i 16 godina) Ja sam se složila jer pored njene reči i šta je ona meni rekla, majko ja ne mogu više da izdržim ovo što tebe tata bije. Ona se bila i otrovala, pila je prašak. Ja sam našla jednog dečka kod koga ću da se udam i da budem srećna. I onda kad, došli su ljudi mi smo pričali o tome. Posle smo stavili neki period, da prođe neki mesec, dva da dođu da je prose i lepo sa venčanicu kako dolikuje i ona je otišla. Posle i za ovu drugu, mlađu tako bilo. Nisam dozvolila da pobegnem, šta ko zna gde će negde da se uda.

Kragujevac, žena A, 40

Pristajanje roditelja u ovim situacijama se uglavnom zasniva na želji da deca „budu srećna” i da žive bolje nego u roditeljskoj kući (to se uglavnom odnosi na devojke). Koncept ultimativne nevinosti utiče na roditelje devojaka da prihvate njihovu želju da sklope brak koji su same izabrale, bez obzira na to što se sa njim eventualno ne slažu — bilo zbog toga što smatraju da su im ćerke premlade, bilo zbog toga što se ne slažu s njihovim izborom, jer će one u protivnom pobeći i konačan rezultat će biti isti.

²⁸ Ovi roditelji su oboje nezaposleni i bolesni (muž je težak srčani bolesnik, žena depresivna), a imaju još dva sina. Nadaju se da će ćerka naći povoljnu priliku za ženidbu starijeg brata, te da će i on da ode za Nemačku.

Najčešći model sklapanja braka je isključivo voljom mladih, često uz oštro protivljenje devojčinih roditelja. Roditelji mladića su po pravilu obavješteni o dolasku nove snaje i trebalo bi da se sa njim slože, s obzirom na činjenicu da mladi bračni par po pravilu živi u porodici muža. Tako se tradicionalni patrijarhalni model očituje u relativno novoj formi (saglasnost muške uz protivljenje ženske strane), što je faza u procesu njegove razgradnje, poznata iz drugih balkanskih sredina:

Pa ne, ništa nisu rekli. Ni moji ni njegovi. Ja sam pobjegla za njega, očeš me, oću te, i gotovo. Moji su posle znali, ali nisu znali da to planiram. Ma, bila sam mlada, luda. Volela sam ga, i udala se za njega. Majka nije dala. Bila je protiv toga... bila je ljuta. Nije htela da razgovara ni sa kim. Nije baš ono mnogo, pomirili smo se posle. Ne mnogo vremena trebalo, četiri-pet dana.

Kragujevac, žena D, 20

Sve je to vrlo brzo bilo. Mi smo krenuli da kupimo cigare, bilo je hladno, januar mesec, i na kraju sam otišla kod njega kući i tako ostala sa njim. Njegovi su znali, tamo su nas dočekali. Baba i deda nisu ništa znali, ali su jako tugovali zbog toga. Bili su jako ljuti. Ja sam išla u školu, prva godina sam bila, i nije im bilo pravo.

Njegovi su eto tako i sve znali, čekali nas. Od mojih nije znao niko. Ali posle je bio problem ne sa mojom majkom, nego sa babom i dedom, oni su pravili problema, hteli da me vrate, ali ja nisam htela.

Kragujevac, žena N, 37

Najnoviji model je upoznavanje, donošenje odluke i dogovor o realizaciji sklapanja braka preko socijalnih mreža, prvenstveno Facebook-a:

Sad većinom ko se zna i poznaje, oni pobjegnu. Fejsbuk. Fejsbuk i sastavlja i rastavlja.

Novi Bečej, žena D, 55

To je čest razlog za roditeljsku zabranu korišćenja Facebook-a, pa i mobilnih telefona, iz straha da će devojke pobeći i udati se pre vremena i protiv roditeljske volje.

Devojke beže često i više puta, ako roditelji insistiraju da ih vrate. U jednom slučaju su devojčicu tri puta vraćali kući, da bi četvrti put popustili, jer od prethodnih vraćanja nije bilo nikakvog rezultata. Takođe, deca odbijaju da se vrate u roditeljsku kuću često i pred policijom i socijalnim radnicima, što opet dovodi do praktičnog prihvatanja želje mladih, na šta utiče i mišljenje zajednice:

(Šta se dešava kada devojka pobegne, a njeni roditelji su baš protiv tog braka? Je li nekada zovu policiju?) Pa kad nije punoletna, desi se i da zovu. Ali ni policija ne može ništa ako ona hoće. Ne može ni Centar za socijalni rad, ako ona hoće. Ona preči samoubistvom, i onda tu nema šta. I onda niko ništa tu ne može. A i sramota je da je roditelji vrate. Ona je otišla, a još ako je i prespavala tamo, ondak je to sramota. Onda se udala. Nema šta tu više da se traži.

Novi Bečej, žena D, 55

Ova mogućnost da devojka u zajednicama koje se i dalje drže tradicionalnih vrednosti donese odluku o sopstvenom životu, ma koliko bila kontraproduktivna i na ličnom i na opštedruštvenom nivou, pokazuje nagriženost i rastakanje patrijarhalnog modela, iako se zasniva na striktno patrijarhalnim merilima: ultimativnoj nevinosti i očuvanju porodične časti. Ipak ovaj model, ma koliko bio emancipatoran, krije u sebi zamku. Devojke, suočene sa pritiskom potencijalne prisilne udaje, represivnim porodičnim okruženjem u kome se čuva njihova „čast i obraz“, i pre svega „kultom nevinosti“, odlučuju se da pobegnu sa prvim momkom u koga (misle da) su se zaljubile, videvši to kao izlaz iz potencijalno neželjenog scenarija. Takvi brakovi često traju vrlo kratko ili bivaju vrlo nesrećni (naravno, ima i srećnih završetaka, ali su oni manje problematični i sa stanovišta devojke i sa stanovišta njene zajednice), što govori o „prisilnoj dobrovoljnosti“, gde se devojčice naizgled svojom voljom udaju, a zapravo to čine usled brojnih strukturnih pritisaka sačuvanih elemenata patrijarhalnog modela koje ih sputavaju u donošenju odluke koja bi izašla iz okvira ovog modela.

6.2.1 Motivi za sklapanje ranog braka

Motivi za rano sklapanje braka se razlikuju sa stanovišta roditelja i dece (onih koji sklapaju brak). U krajevima gde odluku o sklapanju braka i dalje donose roditelji, ili u slučajevima gde su se roditelji slagali sa odlukom dece da sklope brak, smatra se da rano sklapanje braka štiti ne samo devojke, nego i mladiće od iskušenja sa kojima se sreću u okruženju:

I ona (snaja) je došla u 15 godina... pa kad ju voli moj sin... Je li ovde su mnogo počeli zlobno da nam kažu. Narkomani, problematičari, sa lošom društvom... Bolje mu je žena nego loše društvo, ženi se bre sine donesi snajku. (A koliko je on imao godina?) Pa on je imao 16, a ona 15.

Pirot, žena T, 41

Motivi za rano sklapanje braka su često jasno ekonomske prirode:

Porodice gde nema ekonomskog osnaživanja... tu su deca i porodica skroz kapitulacija... to su svađe, to su raspravke jer glad ne trpi ništa... nemaština ne trpi ništa... Ova deca su zato rano udaju. Jer se sklanjaju iz te porodice i misle da će da uđu u bolju porodicu. Međutim isto ih čeka i tamo...

Pirot, žena J, 58

Ekonomski motivi su potpuno jasni i u slučajevima udaje za Rome koji žive u inostranstvu, jer se odlazak iz zemlje smatra najboljim mogućim rešenjem — to misle i roditelji i deca. S druge strane, kako se Romi koji žive u zemljama zapadne Evrope po pravilu žene iz krajeva odakle su otišli i u kojima imaju rodbinu smatrajući da devojke iz njihovih starih sredina imaju željene moralne i sve ostale vrline, i za njih je dovođenje snaje iz zavičaja savršeno funkcionalno. U praksi se pokazuje da brakovi ove vrste vrlo često završavaju neuspešno i da se devojke vraćaju u roditeljski dom (često sa decom koju očevi ne priznaju), osim u slučajevima kada se porodice dugo poznaju ili ako između njih već postoje neki srodnički odnosi.

Jedan od motiva za rano sklapanje braka, naročito kada su devojčice u pitanju, jeste veliki pritisak roditelja i sredine, briga koja se očituje u uskraćivanju slobode kretanja i potpune kontrole vremena provedenog van kuće, koja potpuno odvaja pre svega romske devojčice od njihovih ne-romskih vršnjaka. To je motiv koji (naknadno) prepoznaju mnogi roditelji koji su eksplicitno protiv ranih brakova i veoma su nesrećni što nisu uspeli da spreče svoju decu u nameri da se udaju pre vremena:

Možda je i naša greška što je nismo malo više pustili da se igra, imalo je... Mi smo romske nacionalnosti i imala je drugarice iz ulice...

Pirot, muškarac I, 43

Po proceni starijih, naročito u krajevima gde odluku o braku i dalje donose roditelji, devojke često beže i udaju se iz straha da će im roditelji ugovoriti neželjeni brak:

Što beže? Zato što se plaše roditelja. Kod Roma je jako bitno da mama i tata budu zadovoljni sa tom porodicom gde se ona uda. Tu se ne gleda kakav je momak. Kakvi su mama i tata, kakvo je finansijsko stanje. E sad, ona devojčica, zaljubila se u tebe, ti si siromašan, ti bi da je ženiš, roditelji nisu zadovoljni, oni je ne daju. Ona je prinuđena da pobegne, ona tebe voli. Ako je punoletna, nema sile niko da je vrati nazad..., ali i ta romska deca, od muškaraca jako retko, taj koji voli da njegova cura ide u školu, da nastavi školu. Šta misliš, otići će negde sa strane, videće nekog, zaljubiće se u drugog. Daj da ugrabim dok je vreme.

Novi Bečej, žena A, 59

Ma kakav osnovni motiv za sklapanje braka bio, za devojku je uobičajena formula „zaljubila sam se”, kao neophodna legitimizacija odluke o stupanju u brak, kao da bi bilo kakvi racionalni razlozi delegitimisali odluku, čak i ako su oni očigledni. To „zaljublivanje” je vrlo često na prvi pogled, odnosno posle samo jednog viđenja, bez obzira na to da li je viđenje prilikom formalne prosidbe kada devojka pristaje da se uda za potpuno nepoznatog mladića, ili se radi o neformalnom upoznavanju, koje rezultira bežanjem devojke. Formula se ponavlja čak i kada, po pravilu starije ispitanice, potpuno racionalno objašnjavaju svoje odluke o udaji. Jedna od njih (Beograd/Makiš, žena B, 32) jasno kaže da je tom odlukom pomogla starijem bratu koji je brinuo o njoj i još troje mlađe dece, jer ih je otac napustio, a majka umrla kada je ispitanici bilo 12 godina, ali ipak tvrdi da se „zaljubila”, iako za svog muža kaže da je bio „stariji” i da nije lep, što je ona sama shvatala kao mane.

Istu formulu koriste i devojčice koje beže da se udaju u nadi da će u braku životi bolje ili slobodnije nego što su živele u roditeljskoj kući:

(Što si se udala tako rano? 15 godina) Pa eto, mislila sam malo da... proživim... (A kako je došlo do toga da se udaš?) Pa ta škola u koju smo mi bili... ta škola Mladost (specijalna škola) i tamo je bila jedna prodavnica i on je tamo bio i mi smo se upoznali... Pa prva ljubav, na prvi pogled...

Pirot/Izvor, žena M, 26

Retke su ispitanice koje svoju odluku obrazlažu potpuno racionalno, iako to može biti i „naknadna pamet”, odnosno sadašnja procena nekadašnje situacije:

Nisam imala drugo rešenje, ja da sam imala ne bih možda to uradila u te godine, možda bih tek negde kasnije. Al kad čovek nema svoj krov i svoju porodicu onda sam morala takve stvari da radim.

Kragujevac, žena L, 39

6.2.2 Poželjni uzrast za sklapanje braka

Uobičajeno je da se sklapanje ranog braka pripisuje samo Romima, iako njega ima i u širem društvu, a i tamo gde ga sada nema, bilo ga je ranije, naročito u seoskim područjima.²⁹ Procena idealnih godina za sklapanje braka veoma varira od mesta do mesta i od zajednice do zajednice.

Ideja o ranim godinama kao idealnim za sklapanje braka

Ja sam imala već 19 godina, to je bila sramota u (mesto iz koga je), a još se nisam udala — pitali se već šta je sad sa njom.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

U romskim zajednicama koje su najmarginalizovanije i bez ikakve perspektive za uklapanje u šire društvo, i dalje se po pravilu smatra da su devojke „zrele za brak” čim uđu u pubertet:

Ona je bila najlepša devojka ovde... (P: Pa, kako sa 11 godina može da bude devojka? Ona je sa 11 godina dete) Džabe, kod nas je tako. Naša tradicija je taka, mi smo Romi. Čim 11–12 godina, devojka, da me izvineš, rastu joj sisice, to je kod nas već devojka. I svi lete za njom, dečaci. I to je to.

Beograd/Šuma, žena M, 23

Ispitanica o kojoj je reč živi u neformalnom i neuslovnom naselju u šumi na periferiji Beograda, i prvi put je bila udata sa 11 godina, kada je njen otac ugovorio otmicu. Zajednica, međutim, ne smatra da je tu postojao problem njenog uzrasta (drugi put se sama „srećno” udala sa 13 godina) — negodovanje zajednice bilo je izazvano načinom njene udaje, odnosno nepoštovanjem prava na sopstveni izbor partnera. O tome jasno govori i procena drugog slučaja udaje sa 10 godina:

Ima 11 godina, da. Ona je sa 11 godina rodila. Na carski rez je rodila, ima sina. Mali ima 2 godine.

(Druga žena): i šta mu fali što je rodila u 11 godine?

Ništa... carica je sad... ništa joj ne fali.

Beograd/Šuma, žena Z, 31

²⁹ Tokom 80-tih godina 20. veka npr. preporučena starost mlade na Sjeničko-peštorskoj visoravni bila je 14 godina (Gavrilović 2013) Na poslednjem popisu stanovništva (2002. godine) donja starosna granica za pitanje o „zakonskom bračnom statusu” bila je 15 godina (*Statistički godišnjak Republike Srbije* 2016: 29, 47), iako je starosna granica za sklapanje braka po PZS 18 godina. Ona se odlukom suda može spustiti na 16, ali nikako ispod toga. Međutim, podaci iz popisa koji se zasnivaju na početnom uzrastu od 15 godina ipak pokazuje da praksa sklapanja braka u periodu pre punoletstva nije ni retka pojava, niti je ograničena samo na romske zajednice. O tome dodatno svedoče i podaci o fertilitetu u uzrastu do 19 godina, koji — iako se kontinuirano smanjuju tokom poslenjih 15 godina — i dalje nisu zanemarljivi (stopa fertiliteta za devojke do 19 godina je bila 16,5 u 2015. godini).

Iako ni jedna od ostalih ispitivanih zajednica nije u toj meri deprivirana kao beogradska Šuma, ideja o ranim godinama za sklapanje braka u velikoj meri se, voljno ili nevoljno, očuvala i u drugim sredinama, više u mestima u kojima Romi uglavnom žive izdvojeni u mahalama:

...Trin'est imala. Pa, kod nas Romi obično počinju tako. ...to je kod nas Romi, opet ponavljamo, da to rano počinju da stasavaju deca i sad, na primer, kad mi pričamo, eto ja pričam vama da sam se oženio u 14, 15, da se ona (njegova žena) udala u 15 godine i to deca slušaju i kad dođe neko vreme od 12, 13, oni već imaju nekog momka.

Vranje, bračni par

Neko ih daje mlade u 13–14 godina. Takvi su običaji.

Novi Bečej, žena D, 55

Mi ako čekamo osamnest, ostarele smo kod roditelji. Tako priča narod. Osamnest godine, lele, ova ostarela. Koj će gu uzme?

Vranjska Banja, žena P, 18

Većina ispitanika, naročito oni koji su sami rano sklopili brak, smatra da rano sklapanje braka ne bi bilo dobro za njihovu decu, ali osim onih koji su aktivno nastojali da vrate svoje odbegle kćeri i onih čija se deca nisu udala/oženila pre punoletstva, ne može se sa sigurnošću tvrditi da oni to zaista i misle. Svi su potpuno svesni stigmatizacije ranih brakova u široj populaciji, kao i zakonskih zabrana, tako da postoji realna mogućnost da su izneti stavovi posledica želje da se javno/verbalno iskaže poželjan stav, a ne njihovo stvarno uverenje.

6.2.3 Prihvatljivost prekida braka

S obzirom na činjenicu da se brakovi sklapaju veoma rano i često bez prethodnog ozbiljnijeg upoznavanja mladića i devojke, nije čudno da oni često ne traju dugo, i takođe su često praćeni nasiljem i traumama.

Iako su razvodi i sklapanje drugog, pa i trećeg braka česti u svim ispitivanim sredinama, odnos prema razvodu se veoma razlikuje. U Novom Bečeju i nekim beogradskim naseljima prvi, obično rani brak je zapravo ulaznica u svet odraslih i seksualno aktivnih članova zajednice. Kako ovi brakovi često bivaju neuspešni, tek nakon njihovog raskida žena (u zajednicama gde se i dalje ugovaraju brakovi često i muškarac) ima mogućnost stvarnog izbora partnera, što je najčešće „početak od nule” koji daje mnogo bolju životnu perspektivu. Devojke udajom skidaju hipoteku nevinosti, čime plaćaju cenu za mogućnost kasnije slobode izbora. One koje uspeju da izađu

iz tako sklopljenog braka (to su po pravilu one koje su pobile, odnosno, samostalno izabrale prvog bračnog partnera) nakon toga najčešće uspevaju da imaju dobar život sa drugim mužem, ili čak (mnogo ređe) same. Sklapanje prvog braka može da bude uzrokovano i ranijom seksualnom aktivnošću: devojke koje nisu nevine odlučuju se da se udaju za bilo koga, jer posle razvoda niko neće više postavljati pitanje nevinosti, pošto se zna da su bile udate:

Živela je, pa, mesec dana. Znači, ovako je bilo — odjednom je pobegla. Skupila svoje stvari i pobegla. Kad smo išli po nju, ona kaže da ga ne vole, ona se samo udala eto tako, da pravi svojim roditeljima na volju, kao što smo mi išli da je prosimo, da pravi svojim roditeljima na volju. Ona ga ne voli, i tako... (Dakle, tako je rešila to što nije bila nevinna (pre braka), udajom za vašeg sina?) Da, da.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

U drugim sredinama, međutim raskid prvog braka predstavlja ogromnu teškoću, naročito ako u njemu ima dece. To je posebno izraženo u Vranju, Surdulici i Vranjskoj banji, iako smo slične slučajeve sreli i u Pirotu i nekim beogradskim naseljima. Roditelji često nisu spremni da prime svoju razvedenu kći, smatrajući da treba da trpi i da se žrtvuje, pre svega zbog dece, ali i zbog časti:

(Šta mislite zašto je tada tako reagovala? majka koje je vratila mužu kada je pobegla od muža u roditeljsku kuću) ...biti raspuštenica Ciganka, to je katastrofa. Da ne sabiram kućice oko kuću. Imaš žensku decu i nije lepo da brukaš decu. Kao da sam ja, vidiš čoveka prvi put i da se zaljubiš. Pa to ne ide.

Pirot, žena I, 39

Roditelji sagledavaju teškoću ponovne udaje, naročito ako žena ima decu iz prvog braka:

(Je li bi je primili nazad da se vrati? ćerka, za koju i ispitanica smatra da živi u nesrećnom braku) Sad? Ma jok. (Što?) Pa ona drugo dete će da ima, šta da radimo sa njom... ne bih je primila, imam ja i drugu decu i snašku treba da dobijem, a teško će joj biti da se razvede i da ode kod drugog s decu...

Vranje, žena A, 44

Evo, ima tu kod nas isto jedni. Ona se isto manula, ima ćerku. On se ne ženil, znači, uzeli su se, on ju poštuje, kao da je njegova. Al ja kažem, to je u iljadu, 'edn. I to sam, koliko puta sam joj i to pričala (razvedenoj ćerki koja iz prvog braka ima sina), evo gledaj, živimo s njih non stop, svaki dan smo zajedno, rekov, pa nekad u šalu, pa e, takvu budalu

da najdeš, kao što je on, na primer. Al, to je na primer u šalu kažem. Znači, to samo jedan u iljadu može se upotrebi, da bi on prihvatio dete da ga ne maltretira i takve stvari.

Pirot, žena B, 46

U ovim zajednicama je pritisak na razvedene žene čak veći nego na devojke, jer se veruje da činjenica da su bile seksualno aktivne prouzrokuje labavljenje moralne discipline, čije je održavanje ključno za uspostavljanje i održavanje porodične časti.

Nije život jednostavan kad si devojka i kad si... Ne smeš nigde ni bez majku. (Još je gore kad si razvedena?) Da. Mnogo je gore. Najgore je nešto. ...Išla je gore, pa sad ide na očevu kuću. Kao da je, znaš da... Sramota me da kazujem. (Takoreći kurva? Da ja kažem, pošto ste vi fine, pa nećete) (smeh). Da. Bila si gore, imala si odnosi s kime si imala, pa ulaziš u očevu i majčinu kuću. Kako te nije sramota? Naravno, ti nećeš sa nikim da se zabavljaš, dve, tri i pet, šest meseci. I dođe ti prilika, moraš da se udaješ. Al ti zabavljaš se sa nekim, dođe neko da te isprosi, ti neće da se udaš. Onda mora tako da pričaju.

Vranjska Banja, žena P, 18

Kad sam rekla da ću da pobegnem i tata i mama i svi na mene. A kad sam došla onda još gore, kao sveštenica... Da, ko si vrati nema više društvo drugarice, samo u kući sa majku. Ondak je još... (I koliko je to trajalo?) Pa dobre dve-tri godine. Posle sam išla kod sestre i tamo se i stid i sve (A je li vas bilo sramota ili su vas terali da vas bude sramota?) Mnogo, i mene bi bilo. Stvarno je sramota.

Vranje, žena S.

(Što si se... ponovo udala sa 13?) Pa, ja zato sam ponovo udala, zato što ne mogu da živim kod moji roditelji, znači ženska ja, znači. (dž:) udomica da bude kod roditelja. (M) da, znači. To je sramota. (Aha, ne bi moglo?) Ne. Ne, ne. To je sramota i morala sam da se udajem, znači. Tako se ne živi kod oca i kod majke. (dž:) kod nas je takav običaj.

Beograd/Šuma, žena M, 23 (u razgovor se uključivala još jedna žena, označena kao dž/druga žena)

Dakle, iako se „druga šansa” pokazuje kao neuporedivo uspešniji životni projekat, i ona je skopčana sa teškoćama. U zajednicama koje relativno dobro prihvataju razvod, ona podrazumeva balast koji se odnosi na mnoge faktore koji utiču na životnu perspektivu, od bolesti do posledica preživljenih trauma. U zajednicama u kojima se razvod tretira kao lična i porodična sramota, dolazak do druge šanse je značajno teži.

Razvedene žene po pravilu sklapaju sledeći brak sa takođe razvedenim partnerom. Isto pravilo važi i za muškarce — razvedeni muškarac nikako ne može da se oženi devojkom, jer iako se muškarcima ne pripisuje nemoral, postoji pretpostavka da mogu biti krivi za razvod prethodnog braka, što podrazumeva neku, obično karakternu manu. U Novom Bečeju, gde još uvek postoji tradicija *ciganskog suda*,³⁰ smatra se da je ženino napuštanje braka razlog za pokretanje postupka kojim će se pokazati da nema *sramote* na strani napuštenog muža, naročito ako je plaćena cena za mladu, ili organizovana skupa svadba:

Nama je (M.), šezdeset godina ima, on je najstariji, predlagao da pravimo taj ciganski sud, kaže, što da ostane tvoj sin u sramotu, da ide od tvoje kuće da je bio tvoj sin oženjen i da je otišla snajka. Zbog čega je otišla, neki razlog mora da bude, neka čuje narod, zbog čega je ona otišla, a ne da ti ostaneš u sramotu. Kako ćeš ženiti svog sina drugi put? Neka zna narod zbog čega je otišla, koji razlog, neka zna narod kako si pravila svadbu, kako si je platila... Muž i ja nismo hteli...

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

6.2.4 Kupovina mlade

Plaćanje cene za nevestu kod Roma u Srbiji nije uobičajena praksa, osim u pojedinim grupama iz rubnih oblasti: kod Roma koji su poreklom iz Rumunije (Banat i okolina Pirota) i doseljenicima sa Kosova. Ostali Romi ovu praksu ne razumeju i smatraju je ponižavajućom:

Ima, ima ponegde, uglavnom kod muslimanskih Roma, oni drže tu tradiciju, a mi srpski Romi, mi ne. Mada, jeste, oni se isto tako rano udaju kao i mi, samo se ne traže pare za to. Kod muslimanskih Roma traže pare. To je za mene neprihvatljivo. Faktički to ispada da ti nju prodaješ za pare. Ali nije to to. Za mene nisu dobre ni jedne pare. Ja to ne volim. Došla mi prijateljica starije snajke, kaže treba da platiš. Šta da platim? Kaže, snajku. Ja rekoh, ti treba da platiš mom sinu. Ja je nisam tražila, nego su se oni voleli. Ja pare da ti dam, nemam, a ti ako tražiš da uništavaš život tvoje ćerke, ti traži drugu priliku. Ja nemam ništa protiv. A oni su muslimanski Romi. Pa dobro, kaže ona, ajde bar jedan ručak. Rekoh, nije problem. Dala sam malo ja, malo ona, te smo napravili jedan solidan ručak, kako bog da. Umesto svadbe.

Kragujevac, žena F, 51

³⁰ *Kris* ili *ciganski sud* je običajnopравни način razrešenja sporova i prevazilaženja sukoba u zajednici, koji odgovara *sudovima dobrih ljudi* ili *muslihunima* u drugim oblastima Balkanskog poluostrva sa izrazito patrijarhalnom društvenom strukturom. Iako u velikoj meri napušten tokom poslednjih decenija, povremeno se još uvek organizuje u sporovima velike vrednosti, kao što je spor oko plaćanja visoke cene ili organizacija skupe svadbe za mladu koja nije nevinna.

Ima ovde dosta Rumuna, njih mešaju sa Romima, ali to nema veze sa Romima. Oni kad dođe do svadbe neke, oni kupuju mladu, to im je neki običaj. Toga na žalost još uvek ima...

Kragujevac, muškarac D, 28

Izgleda da je kod ove dve grupe, kod koje se plaćanje neveste zadržalo, praksa zasnovana na različitim tradicijama, iako se o tome i dalje malo zna. Neki istraživači pretpostavljaju da je u slučaju Roma rumunskog porekla ona zasnovana na običajima razvijenim tokom dugog perioda rumunskog neo-feudalizma, tokom koga su Romi najčešće bili robovi (ropstvo je trajalo sve do sredine 19. veka), iako je to i dalje nepotvrđena teza. U slučaju Roma sa Kosova, jasno je da je to deo šire patrijarhalne tradicije u kojoj se cenom mlade nadoknađuje odlazak radno sposobnog člana porodice. U svakom slučaju, običaji pokazuju zavidan stepen sličnosti: o ceni se pregovara (u slučaju kosovskih Roma uz učešće pripadnika šire zajednice) i njome se plaća sprema za mladu i svadbeno veselje, odnosno — to je novac namenjen pripremi devojke za odlazak u novi dom. Rastakanje modela dovelo je do različitih interpretacija prakse. U nekim slučajevima se umesto cene organizuje svadba, koja se smatra plaćanjem cene za devojku:

A mi smo je platili, pravili smo veliku svadbu, 9 hiljada evra me koštala. Ali ja nisam htela da pravim ciganski sud kada se (?) rastala od Ž. Moj dever je tražio da pravimo ciganski sud, zbog čega se rastala, da ima neki razlog, da ti vrati dug. Trošak, što si pravila svadbu, platila ovo ono, neka ti ljudi vrate pare. Ti si je pravila da je devojka, a nije devojka, traži da praviš ciganski sud. Ja to nisam htela.

Inače, kad ne platiš mladu, tada praviš tako velike svadbe. A ima i ko plaća i pravi svadbu.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

Ali vidiš, tu, još uvek to postoji. Još uvek postoji taj stari običaj. Oni sad kupuju snajku. Tu ima u Čurugu jedna žena, kupuje snajku. Ne po hiljadu evra, četiri hiljade evra. Još kad napravi svadbu. Koliko košta ta mlada? Je li znaš šta je još kod njih običaj? Kad je devojka, nije (kad nije nevinna), oni je vrate. Moraš da vratiš sve pare nazad, koje sam ja uložio u svadbu. Sve da mi vratiš na dlan. A tvoje dete što je prošlo kroz sramotu, to nikom ništa.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena C, 37

U drugim slučajevima se cena spušta na simboličnu sumu (po pravilu 500 evra), samo da bi se poštovao običaj, naročito ako roditelji mlade žele da se devojka uda ili samo ispunjavaju njenu želju, a znaju da mladić i njegova porodica nemaju novca:

Petsto evra (je dao za mladu) i pravio sam veselje tamo, malo. Videli su da nemam. I sad, bolje da uzmu i petsto evra, nego da beži sa mnom.

Novi Bečej, bračni par, 15, 27

E onda je došlo vreme da tražidu para. Traže 1.500 evra da bacimo na astal, pošto je ranije bila udata, samo toliko i da se ne pravi svadba. Ja kažem, znate šta: kod nas se ne daju pare za snajku. Ako hoćete da date svoju ćerku da živi, ako nećete, ne morate. Ne mogu sa njima na kraj. Pare ili ništa. Neće da je daju bez para nikako. Vidim da se (sin) malo slomio i da mu se sviđa, da bi i on, a i ja sam bila jako zagrejana. Ja kažem da imam 600 evra u kući. Oni pitaju, šta smo krenuli da ženimo sina bez para, a ja pitam, šta, ko nema pare ne sme da ženi svog sina. Kažem ja, pare su prolazne a oni treba da žive.

Kod nas u familiji, kad udajemo ćerku, mi ne tražimo pare. Svadba i slatka rakija, to je njihov trošak. Mi plaćamo snajke, ali ne prodajemo naše ćerke. I tako kažemo mi imamo tih 500 evra i to mogu da vam dam na astal. Uzeli su tih 500 evra i napravili smo tu jedan ručak. Onda sam išla da ponovim snajku, tamo kod Kineza, kupila joj farmerke, duks, patike... Zlata više nisam imala šta da joj stavim...

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

Ukoliko se sklapa brak između pripadnika različitih romskih grupa (onih koji nemaju tradiciju plaćanja neveste i onih koji je imaju), često dolazi do nesporazuma, koji se teško prevazilaze:

Sa ovom trećom (snajom) sam imala probleme silne... Njena majka je tražila od mene, tražila 5.000 iljade evra. Jesi ti, rekoh, ženo normalna. Pa to tvoje dete što će da živi kod mene će sutradan da traži da jede. Koga da ubijem za 5 iljade evra? Da ti dam kafu i sok i jedan ručak, i da kažeš hvala bogu što joj se želja ispunila! A ne, još nismo se mi pomirili! Već treća godina, života mi. Toliko problem je bio oko para. Da sam imala pare, to ne bi bio problem. Ovako ispalo da su se oni zainatili, tražu, a ja ne dam.

Kragujevac, žena F, 51

Ako se dogovori da se za nevestu ne daju pare, onda su roditelji mladoženje obavezni da kupe devojci opremu za svadbu, zlatan nakit i da organizuju slavlje:

Mirilo se (pošto je devojka pobjegla) tako što se okupi porodica i muževljeva i sa moje strane i onda tu se priča o ceni za koju će da me prodaju. Moja mama je bila toliko ljuta da je tražila tri hiljade maraka, u to vreme. (Je li bi to isto tako bilo i da su te prosili?) Da. Uopšte cene, sad zavisi od roditelja. Da li će da proda svoje dete ili ne? Ja sam rekla mami da ne uzima ni jedan dinar. Ne treba ti. U to vreme su zezali snaje koje su bile plaćene. Ajde ti koja si plaćena idi radi to i to. To je jako ponižavajuće. Čula sam da se to tako radi i nisam sebi to dozvolila. Zato sam rekla mami da ne uzima taj dinar. Stvarno nije uzela. Moj svekar je rekao: za tri hiljade evra, ti uzmi i tvoju ćerku i mog sina, pa nosi ih, ti živi sa njima. To je to, što se tog mirenja tiče. Nije uzela mama ni jedan dinar, što sam ja jako zadovoljna. (Jesu li tu učestvovali neki ljudi koji nisu iz porodice?) Ja mislim da zovu i komšije od poverenja. Tu je bilo ko će da spusti cenu. ...Ima toga dosta. To još uvek rade. Ali od tih para koje uzimaju za decu, oni njima prave tu svadbu, oni njima kupuju poklone. Opet pare nosi sa sobom. Kupuje mama zlato. Nije, sad ću ja da napravim sobu od tih para. (Onda su oni tebi kupili ono što bi ti inače mama kupila? Nisu dali pare, nego su ti kupili sve ono što ide nevesti?) Da. Jer su i oni bili zadovoljni što mama nije uzela pare. Šta bi ja, što tako nekad prebacuju.

Beograd/Ada, žena A, 41

Čak i Romi kod kojih je plaćanje neveste uobičajeno često misle da ta praksa nije dobra:

To je jako glupo kod nas, treba da praviš veliku svadbu, da daš pare na astal, a nemaš odakle. Znači, siromah čovek ne sme da krene da ženi sina. Traže velike pare, svadbu, a ne vide to da deca treba da imaju gde da žive, da imaju decu, da imaju svoju ljubav, nije sve u parama.

Novi Bečej/Novo Miloševo, žena B, 44

Šta ti misliš: šta će tvoja ćerka da jede, ako ja tebi dam te pare? Ima siromašnih ljudi koji se stvarno trude da ti nabave taj novac, a ti ga potrošiš u luksuzu, napraviš tamo nešto, svadbu, da se neko tuđi raduje, a sutra nema tvoja ćerka šta da jede.

Beograd/Ada, žena A, 41

Romi koji ne poznaju praksu plaćanja cene za mladu po pravilu stigmatizuju grupe koje to rade. U Pirotu je zabeležena priča o čoveku koji se obogatio prodajom ćerki (pominje se suma od milion evra), posle čije smrti je sin jedinac prokockao sav novac. U Novom Bečeju smo čuli sličnu priču. Oba slučaja su nepotvrđena, a po strukturi priče bi se reklo da su to zapravo urbane legende koje kažu da novac „zarađen” zahvaljujući prodaji ćerki nije srećan i da na osnovu njega ne

može da se gradi porodična budućnost. Druga vrsta priča o aberaciji prakse je, na žalost, veoma moguća: priča se da plaćene mlade (naročito one koje odlaze u Italiju, što je uobičajeno za romsku zajednicu zvanu „Lajaši“ u okolini Pirota) moraju da povrate novac koji je za njih dat, te se one teraju da rade dok se cena ne namiri.

Proces donošenja odluka o stupanju u dečiji brak na većini istraživanih lokacija uslovljen je socijalnim normama poput kulta nevinosti i pitanjima porodične časti. Varijacije koje se javljaju u okviru procesa donošenja odluka ukazuju na različite stepene transformacije patrijarhalnog modela koji i dalje snažno deluje u ispitivanim zajednicama. Ipak, u velikoj većini slučajeva konačno odobrenje o stupanju u brak daju roditelji, čak i kada se on sklapa uz saglasnost momka i devojke, ali i u slučajevima kada devojka pobegne protiv volje roditelja. Oni iznose mišljenje o tome da li je brak prihvatljiv ili nije, a često se dešava da, u situacijama kada ćerka pobegne protiv njihove volje, na brak pristaju kako bi očuvali porodičnu čast. Razumevanje časti u velikoj meri otežava i prekid neuspešnih brakova, jer se razvod smatra velikom sramotom, naročito za ženu. Ugovaranje brakova u klasičnom smislu više nije preovlađujući model, kao ni plaćanje otkupa za mladu (osim na lokaciji Novi Bečej), ali ekonomski faktor i dalje predstavlja jedan od važnijih kada je u pitanju donošenje odluke o udaji ćerke ili ženidbi sina. Siromaštvo predstavlja čest motiv, bilo da roditelji ugovore ili pristanu na udaju svoje ćerke u kuću koja je bogatija od njihove, ili, još češće, za osobe koje žive i rade u inostranstvu. Isto tako, iz građe je vidljivo da veliki broj mladih brak vidi kao šansu za poboljšanje ekonomskog statusa ili beg iz nefunkcionalnih porodica, iako se u većini slučajeva njihov položaj zapravo ne poboljša. Fokusirajući se na faktore promene, svakako treba usmeriti dugoročni napor u pogledu procesa promene svesti, vezane za tradicionalne socijalne norme poput nevinosti i porodične časti. Međutim, kada su u pitanju ekonomski faktori, važno je identifikovati moguće modele koji će motivisati roditelje, kao i decu, da uopšte promišljaju alternativne životne perspektive, mimo braka. U ovom kontekstu postoji prostor za ohrabrivanje donošenja drugačijih odluka, pre svega kroz rad na kreiranju održivih modela podrške roditeljima i deci, o čemu se detaljno diskutuje u poglavlju o preporukama i intervencijama.

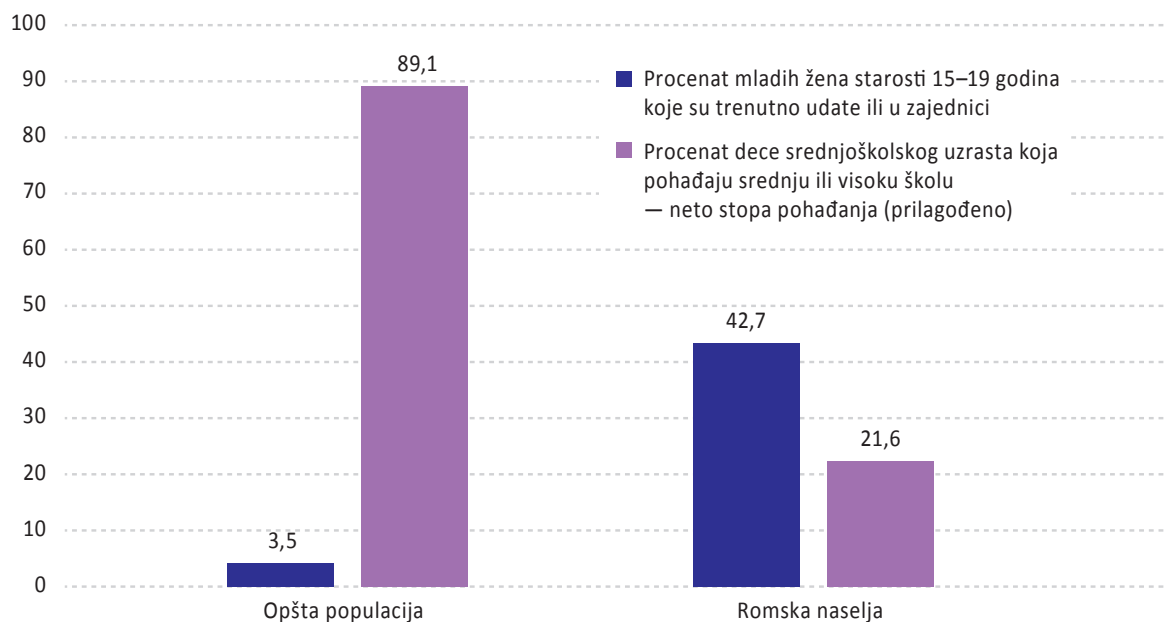

6.3 Obrazovanje

Relevantna kvantitativna istraživanja, ukazuju na nesumnjivu korelaciju između stepena obrazovanja (posebno devojčica) i vremena stupanja u brak³¹.

I UNICEF-ovo MICS istraživanje³² daje sličan uvid u ovu korelaciju:

Grafikon 4. Odnos stupanja u rani brak i pohađanja srednje škole

Analiza statističkih podataka, iako nesumnjivo od velike važnosti, međutim, ne daje jasan odgovor na pitanje koji su to strukturni faktori koji uzrokuju navedenu korelaciju. Drugim rečima, ustanovljena korelacija ne znači istovremeno i postojanje ključne uzročno-posledične veze. To bi značilo da, na primer, napuštanje školovanja ne mora nužno biti uzrokovano odlukom o stupanju u brak, čak i kada odmah nakon prekida obrazovanja usledi udaja ili ženidba. To pokazuje i sekundarna analiza MICS podataka za 2010. godinu,³³ iz koje se vidi da više različitih uzroka utiče *i* na napuštanje škole *i* na sklapanje ranog braka. Najznačajniji od njih je nesumnjivo ekonomski položaj, odnosno siromaštvo.

³¹ UNESCO 2013 *Education transform lives. Education for All Global Monitoring Report*; UNESCO 2013. Delprato, Marcos, Kwame Akyeampong, Ricardo Sabates, Jimena Hernandez-Fernandez. 2015. "On the impact of early marriage on schooling outcomes in Sub-Saharan Africa and South West Asia", *International Journal of Educational Development* 44, 42–55.

³² UNICEF 2014, *Srbija MICS 2014 i Romska naselja MICS 2014*.

³³ Hotchiss D. R, Deepali Godha H, Gage A. J. and Cappa C. *Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia*, *BMC Int Health Hum Rights*. 2016; 16: 6, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4736708/>

Podaci dobijeni kvalitativnim istraživanjem usredsređuju se na otkrivanje drugih parametara koji determinišu dužinu školovanja i vreme stupanja u brak, posmatrano iz perspektive samih romskih zajednica. Treba imati u vidu da spoljni faktori, poput diskriminacije unutar obrazovnog sistema ili mogućnost/nemogućnost zapošljavanja posle završene škole, imaju veliku ulogu u pogledu donošenja odluke o nastavku školovanja. Ova analiza se, međutim, usredsređuje na procese koji se odvijaju unutar marginalizovanog okruženja, odnosno odgovore koje romske zajednice daju, reagujući kako na spoljne faktore rizika, tako i na one koji se pojavljuju unutar zajednice. Građa dobijena ovim istraživanjem ukazuje da su za produženje obrazovanja, a time istovremeno i odlaganje braka za vreme posle punoletstva, ključna dva faktora:

- sagledavanje perspektiva koje pruža ili može pružiti bolje obrazovanje, što zavisi pre svega od ekonomije, odnosno potencijalno mogućih radnih mesta u mestu življenja;
- stepen očuvanja/razgrađenosti patrijarhalnog modela, po kome je izdržavanje porodice isključiva dužnost muškarca.

U mestima gde je bilo kakva industrijska proizvodnja potpuno zamrla, ne vidi se svrha školovanja, čak ni osnovnog, a još manje srednjeg. Novi Bečej je tipičan primer grada u kome ne postoji svest o svrsishodnosti obrazovanja, jer gotovo svi Romi žive od socijalne pomoći i dečijeg dodatka ili alternativne (sive) ekonomije. U sredinama ovog tipa osnovna škola se završava pod prinudom:

Ali su nas za ovu večernju skolu, da mi moramo da idemo, hteli su da skidaju socijalu, da skidaju knjižice deci, čak i to zbog škole da skidaju, ako ne idete u školu ne možete da se lečite. E to kad smo čuli, e onda su svi morali da idu u školu. Samo da upišu da si ti tu.

Novi Bečej, žena N, 32

O eventualnom završavanju srednje škole se najčešće ni ne razmišlja, što važi i za devojčice i za dečake:

Pa ja ne znam da je neko završio. Ja ne znam da je iko nešto završio. Ovde nema, ne znam nikoga. Znaš kako je kod nas. Čim napuni 15 godina, ondak joj više ne daju da ide u školu, da je neko ne ukrade. Jer ima i toga. A dečacima je isto vreme da se ženidu. A devojčice čim napune 14 godina, roditelji im ne daju da idu u školu...

Oće neko da ide, ali kad roditelji kažu da ne sme, onda ne može. Šta može? Niko tu ne vidi nikakvu vajdu, da će neko raditi, da će se neko zaposliti, nema od toga ništa.

I to je uvek bilo tako.

Novi Bečej, žena D, 55

Išao je u školu (sin), završio je osam razreda, a srednju nije završio. Za nas nema srednja... Ne isplati se da se ide, ni neće da idu, a nećemo ni mi... Da znaju da pišu, čitaju, računaju i to im je dosta. Nema vajde od toga.

Novi Bečej, žena M, 39

U mestima u kojima privreda postoji i gde se pruža prilika za zapošljavanje, školovanje se smatra važnim, a osnovna škola obaveznom:

Da završiš školu... u današnje vreme, ako nemaš bar osnovnu školu... i za metle ne možeš nigde da radiš. Ne možeš da završiš bez i jedne, makar osam razreda da završiš.

Vranje, žena SM, 30

Tu postoji i svest da je i srednja škola veoma poželjna, toliko da je završavaju čak i oženjeni mladići i/ili udate devojke. To pokazuju primeri iz Pirota i Vranja:

Mi smo je prihvatili (snaju, 17 godina), ali sam joj rekla ti ćeš da završiš školu. Ako se udaješ, ostaješ vamo i ideš dalje u školu dok ne završiš četvrti stepen... i tako smo mi uradili. Ona je od kuće išla u školu... Išla sam na roditeljski...

Pirot, žena J.

...to je prvo polugodište bilo završeno, onda sam oženjen bio i išao u školu. I malo su me tu drugari, znaš ono, čisto ono... kako, bre, ti oženjen dolaziš u školu? Posle su profesori saznali, znaš, kaže, što se, bre, bunite, kaže što vam tu nije jasno, kaže. Pa, mi živimo, kaže, u tu sredinu sa Romi i znamo da oni u 14 godine, 15, kaže, žene se. Što se čudite, kaže. I tako to posle, završio sam to drugo polugodište

Vranje, bračni par

Za one koji nisu završili srednju školu u ovim sredinama poneki roditelji planiraju nastavak školovanja, iako su im deca „odrasla“:

Ona (ćerka, udata sa 13 godina protiv volje roditelja, majka petogodišnjeg deteta) bi sad ove godine mogla da krene u prvi razred srednje. I on je (zet) isto od zajebancije ostao na osnovnu školu. Ja mogu moje dete da školujem i oću...

Pirot, muškarac I, 43

Ova vrsta uticaja ekonomske perspektive na dužinu školovanja, odnosno preferiranog uzrasta za sklapanje braka, potpuno odgovara rezultatima istraživanja u post-socijalističkoj Mađarskoj, gde je, u periodu posle 1989. godine, kao posledica gubitka poslova i mogućnosti zapošljavanja došlo do naglog osiromašenja romske populacije, pada stepena obrazovanja i, istovremeno, do porasta broja maloletničkih brakova.³⁴

Poseban slučaj su Romi koji žive u neformalnim naseljima, čiji veliki deo čine izbeglice sa Kosova. Oni po pravilu, nemaju ni dana škole, što se objašnjava brigom njihovih roditelja za bezbednost dece. Promena sredine i dolazak u veliki grad menja kod njih percepciju vrednosti obrazovanja:

Oni (starija braća koja su brinula o ispitanici, jer je rano ostala bez roditelja) su se plašili, nisu imali vreme da me čuvaju pošto su oni radili znaš. Nisu mi dali, kaže, sestro ti ne možeš u školu da ideš pošto nema ko da vodi red na tebe. Kažem, ja ću braćo da budem ovde, kažem neću u školu, ali neću da znam ništa. Danas ne znam da pišem, ne znam ništa... Ja kažem za moje ćerke. Mora škola, škola... moraju deca da nauče školu, ne da šetaju tamo ovamo. Ja sam majka i ja sam rekla ja ću da te ispratim u školu, ja ću ti donesem i njemu kažem nosim. Ne kao ja da bude budala, ne znam u školu, ne znam da čitam, ne znam ništa.

Beograd/Makiš, žena B, 32

Retke pismene osobe u ovim naseljima se mogu shvatiti kao lokalni lideri, jer pomažu članovima zajednice da funkcionišu u svetu u kome je pismenost neophodna:

Mora da idu u školu, nema tu. I ja sam išla u školu. Suprug je iš'o u školu, mora i oni da idu u školu. Bez škole nema život, nema ništa. Ne može da se snađeš, ne možeš ništa. Evo, ovi naši komšije gde su, neka kažu svi, ja sam jedina školovana u svom. Svi oni dolaze kod mene, ja im napunim dokumente, ja im pišem molbe, ja im pomognem, ja im objasnim, ja im pročitam. Kad nađu jednu pomadu na kantu, oni će da donesu kod mene, ja ću mu pročitam i kažem — ovo je dobro, ovo nije dobro i za šta je ovo. Evo gde su. Znači, ovo su svi moje komšije... ja sam svima njima pomogla kad su bile ove prijave, sa svima sam otišla i trudna, i sa bebu i trčala za sve njih ovde, svima sam pomogla.

Beograd/Šuma, žena Z, 31

U ovim slučajevima se ipak postavlja pitanje koliko će roditelji uspeti u realizaciji plana za školovanje dece, s obzirom na evidentno siromaštvo i teške uslove života u privremenim naseljima i prihvatnim centrima.

³⁴ Durst, J. 2002. "Fertility and childbearing practices among poor Gypsy women in Hungary: the intersections of class, race and gender". *Communist and Post-Communist Studies* 35, 457–474

S druge strane, življenje van romskih mahala ima uticaja na bar delimično prihvatanje sistema vrednosti većinskog stanovništva, što je posebno vidljivo kada se radi o obrazovanju. Pozitivni primeri, a ima ih u svim ispitivanim sredinama, žive van mahala, odnosno van sredine u kojoj se reprodukuju tradicionalni modeli izdvajanja iz većinskog stanovništva i patrijarhalne strukture porodice, po kojima nije dobro biti unutar (državnog) sistema, a žene nikako ne treba da rade, i samim tim, nema smisla ni da se školuju. To potvrđuje i uvid romskih aktivista:

Romi koji žive u mahalama, kod njih se misli da obrazovanje nije nešto što će njima da pomogne. Sedamdeset, osamdeset posto završava osnovnu školu pod pritiskom države. Najniži broj Roma upiše srednju školu. Za Rome koje žive u gradu ili prigradskim naseljima, skoro svi završavaju srednje škole.

Kragujevac, muškarac S, 23

Mladi koji se odlučuju za nastavak školovanja (student medicine iz Novog Bečeja, ćerke ispitanice iz Surdulice) ili imaju stipendije za školovanje, ili se spremaju da se po završetku školovanja zaposle u nekoj od zemalja zapadne Evrope (prvenstveno u Nemačkoj — svi oni se spremaju za poslove u zdravstvu). Ostali se, za sada, po pravilu angažuju u nevladinom sektoru (pre svega u romskim organizacijama), jer je to jedini način da se zaposle po završetku školovanja.

Može se zaključiti da odnos prema obrazovanju prevashodno zavisi od lokalnog konteksta u kome žive pojedine romske zajednice. Iako roditelji u svim zajednicama, osim delimično Novog Bečeja, tvrde da će se truditi (ili su se trudili) da im deca završe makar osnovnu školu, moglo bi se reći da su to iskazi zasnovani na pretpostavljenom poželjnom ponašanju, jer poređenje sa realnom situacijom pokazuje da deca, naročito devojčice, napuštaju školu veoma rano. Iz toga bi se moglo zaključiti da, čak i ako su roditelji *govorili* deci da je školovanje važno, njihovo ukupno ponašanje nije delovalo stimulatивно, pa deca nisu prepoznala obrazovanje kao važan faktor za svoj budući odrasli život, u čemu su imala i podršku šire zajednice.

Ekonomski depriviranije sredine, u kojima je generalni nivo zaposlenosti nizak, ne pružaju perspektivu ni lokalnim romskim zajednicama, iz čega sledi i nisko vrednovanje obrazovanja. Takođe, faktori rizika od napuštanja obrazovnog sistema koji su vezani za patrijarhalni kulturni model, kao što je bezbednost devojčice ili rodna podela uloga u kojoj su ženi namenjeni poslovi isključivo vezani za kuću, jasno su lokalno kontekstualizovani.

Ispitanički iskazi ukazuju na to da svest o važnosti školovanja postoji, makar i na načelnom nivou. To naročito dolazi do izražaja kod onih aktera poput rano udatih majki koje su prekinule školovanje, a koje teže da kreiraju drugačije uslove svojoj deci. Važno je istaći da one, u trenutku kada su napuštale školovanje ili je tu odluku umesto njih donosio neko drugi, nisu imale dovoljno godina i iskustva da procene posledice tog čina, što predstavlja i važan deo njihovih iskaza. Faktori rizika u ovakvim kontekstima mogu biti smanjeni upravo osnaživanjem roditelja da u takvoj odluci istraju. Takođe, podrška deci u vidu nagrađivanja njihovog uspeha u školi predstavlja jedan od modela pomoću koga bi se jasnije videla korist od ostanka u obrazovnom sistemu. Iako odluka o nastavku školovanja nije uvek ni nužno strukturno povezana sa odlukom o stupanju u brak, iz prikupljene građe je jasno da se taj rizik povećava onda kada ne postoji perspektiva obrazovanja. Ovaj faktor rizika naročito je aktivan u osetljivom periodu na kraju osnovne škole, kada se ulazak dece u pubertet preklapa sa nedostatkom perspektive i motivacije za dalji nastavak obrazovanja. Podizanje kapaciteta i resursa koji bi deci omogućili nastavak školovanja, kako u pogledu logističke, tako i savetodavne podrške, predstavlja pravac koji bi trebalo slediti u kontekstu smanjivanja rizika od napuštanja školovanja. U tom smislu, intervencije bi trebalo da budu usmerene, kako na podršku donosiocima odluka u pogledu nastavka školovanja svoje dece, tako i na ohrabivanje nastavka školovanja mladih majki koje su ga prekinule nakon stupanja u brak i dobijanja dece. Predlozi intervencija biće detaljno razrađeni u poglavlju sa preporukama i intervencijama.

6.4 Fenomen „staklene tavanice” kao posledica marginalizacije

Isključivanje Roma, čak i potpuno integrisanih, iz šireg društva evidentno je u svim ispitivanim sredinama³⁵ i odražava se na sve segmente života od škole,³⁶ radnih mesta, pa do svakodnevice, kao što je etničko targetiranje prilikom npr. ulaska u prodavnicu, butik, ili u javnom prevozu:

³⁵ O tome postoji i relativno obimna recentna literatura, npr: Đurović, Bogdan. 2002. „Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji”. *Facta universitatis — series: Philosophy, Sociology and Psychology* 2, 667–681; Đorđević, Dragoljub B., Dragan Todorović, Lela Milošević. 2004. ROMAS AND OTHERS — OTHERS AND ROMAS. Social Distance. Sofia: „Ivan Hadjiyski” Institute for Social Values and Structures, i niz drugih.

³⁶ Uporedi npr: Franceško M, Mihić V. i Jelena Kajon J. 2005. „Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola”. *Psihologija* 39 (2), 167–182.

Čujem da deca imaju problema, svakodnevno. Deca, na primer, neće sa njima niko da se druže. Ili nemaju novac za ekskurziju, ili za rođendane, pa nemaju pare da kupe poklon, i onda ne mogu ni da idu na rođendane. Deca, posebno u osnovnoj školi, imaju manje razumevanja.

Kragujevac, žena K, 20

Primer mladog ispitanika, odraslog u okruženju većinske zajednice, koji, po sopstvenim rečima, nije ni znao da je romske nacionalnosti dok nije krenuo u školu, ilustruje mehanizam na osnovu koga deluje diskriminacija:

U prvom razredu, znaš kako decu idu, vikali su za mnom Cigane, kontejneru. To me je malo... U drugom i trećem razredu sam počeo da se povlačim. Imao sam rođaku u odeljenju, i nju su isto tako pokušali, ali ona nije pridavala značaj tome. Ona se još tada izborila, a ja nisam mogao. Povlačio sam se u sebe. U srednjoj školi već naučiš kako da se izboriš.

Kragujevac, muškarac S, 23

Na sličan način, drugi ispitanik, takođe u potpunosti integrisan i visoko obrazovan, odrastao među decom iz većinskog okruženja, objašnjava izazove sa kojima se suočava na radnom mestu i u svakodnevi:

Iz Fiat-a sam morao da odem, neka vrsta tehnološkog viška. Mislim da to nije bilo baš fer, nije bilo fer uopšte. Ja sam radio prekovremeno svaki dan, imao sertifikate. Popravljao sam robote, sve sam radio, i što je moj posao i što nije. Bio sam i zamenik tim lidera. E sad, kad je bilo ovo otpuštanje, mene su pozvali i rekli su mi da sam loše ocenjen. Meni nije to bilo jasno, jer sam radio poslove koji donose ogromne bodove, dobijao bonuse...

Samim tim što si Rom, ti imaš etiketu, da nemaš nikakva prava, to je apsurdno. Sam sistem je problematičan. I kada završiš tu specijalnu školu (u koju ide najveći broj romske dece), gde ćeš da radiš? Oni se svi vode kao osobe sa invaliditetom. I šta onda Romi mogu da rade? Da skupljaju sekundarne sirovine, i da ih pljuju što to rade. I to sve ide u krug, kolo iz koga nema izlaza...

I šta si uopšte išao u školu ako neće da te zaposle i prime, a svi znaju koliko fakulteti koštaju. Ko će to da plati? A kako će roditelj da ti plaća fakultet, a koji nije mogao da bude zaposlen zato što je Rom?

Ima toga u prodavnicama i u buticima to baš zastupljeno. Kad odem u butik, mene prate oni iz obezbeđenja, katastrofa.

Kragujevac, muškarac D, 28

Još jedan primer iz svakodnevice integrisanog Roma pokazuje na koji način funkcioniše etničko targetiranje:

Znači ne možeš ni da ga prijaviš... to se radi u nekoj zavijenoj... Imao sam ja situaciju sa kontrolom u autobusu i naravno sam imao mesečnu kartu. I paf on na mene, normalno neko mora da mu bude prvi. I sad pošto je bio sa kolegom, a tetka bila sa mnom i moja tetka znala tog drugog i kako je oštra na jezik kaže ovaj tvoj nam odma traži legitimacije. Pa kaže sumljivi ste. E onda sam ja morao da reagujem jer po čemu reko, zato što smo obojeni reko. Navedi mi jednu karakteristiku koja ti je dala sumnju da ti misliš da nemamo karte, da smo prevarili ili ono. Jednu karakteristiku — znači samo je ta boja bila ključna u tom momentu za tu diskriminaciju...

Kragujevac, muškarac A, 31

Iako su u privatnoj komunikaciji odnosi znatno bolji, i tu se pojavljuju sporadični problemi:

*I na pijacama neće da kupe od njih, jer su Cigani...
...tu smo među Srbima... i opet kažu idem kod Cigana da kupim cveće... a kad dođe kod mene, traži da je smanjim cenu, ucenjuje... i jesam ja mnogo kivna na to i ipak kaže ciganska posla... to me najubije... jer nas tu ugrožavaju i... mi izgubimo volju za dalje borenje za život.*

Pirot, žena J, 58

Problem je ipak najznačajniji na nivou zapošljavanja, što je jedan od uzroka ranog odustajanja od školovanja. Gotovo svi ispitanici ga prepoznaju i insistiraju na njemu, jer je zapošljavanje ključni uslov za ekonomsku sigurnost i bilo kakvu životnu perspektivu:

I ko ima fakultete, nema da nađe posao. Nema ništa od toga. Nema posla. I sad kad se završi škola i kad je raspust, svako dete ide da nađe sebi posao privatno, idu na kopanje. To im je prvo. A za to im ne treba škola nikakva. A treba im neka para. I onda završe školu, i onda opet idu na kopanje, idu na metlice, u višnje... Težak je život. Nema se. Nema posla.

Novi Bečej, svekrva i snaja, 38, 18

Mene najviše boli sad... ima dosta tih ljudi koji su završili velike škole, fakultete, mastere. I kada treba da dođu da nađu neki posao... ono, zvaćemo te, bićete obavešteni. I prime nekoga samo zato što nije Rom, bez obzira na stepen školovanja. Prime ljude koji imaju manje škole samo zato što su Srbi.

Kragujevac, muškarac D, 28

...znači mi u pirotski javni servis, državni servis, nemamo nijednog Roma zapošljenog... da imamo fakultetsku decu i sa srednjim školama. Ja se uvek borim za to... da počnu da postavljaju romsku decu na položajima, zašto su učila fakultete.

Pirot, žena J, 58

Ajde sada Rom pa da radi. Jao ido u biro, moli, moli. I na kraj mi kaže... u Tigar traže radnici, za utovar i istovar gumu. Kaži na (mužu) u jedanes da se javi tamo. Uh reko, super. I ja dojd, reko mu. Otide on tamo, javi se. Javićemo ti mi telefonom. Tri meseca već ne javljaju ništa telefonom. Znači, nema ništa. Nemaš od kude i kraj.

Pirot, žena R, 44

A teško da se nađe posao. Kad si video da Ciganka radi u pekaru? Ili kod Kineza. Jesi video? E pa nećeš ni videti. Nigde to nema.

Novi Bečej, žena M, 39

Ali gde da nađe tu radotu (punoletni sin)? Nema. Da može da nađe, on oće da radi. Ali nema kude da radi. Kad ima smenu, on ide u Banat (lokalni termin za rad u poljoprivredi/u nadnici) da radi... idemo u Čačak, na ovija maline. Beremo maline. To celi dan na sunce. O šest do osam, pola devet. Moraš, šta da radiš. Ne mogu ja sama ništa da radim. Moram, vikam, sine da ideš s mene. A i on ima slabo srce. Moram da maltretiram i svoje dete, kad nema rabota.

Vranje, bračni par 2, 40

Ja mislim za nas Romi, ovde je težak život. Nema od čega da se živi, nema rabota. Iako radiš za četrdeset dinara (ručno šivenje po paru obuće za Geox), nema rabota da te osigura. Nema staž. Sve na crno. Nema kud. Ne ide ništa.

Vranje, bračni par 2, 40

Za razliku od ostalih mesta, u Pirotu se radi na poboljšanju ekonomske situacije među romskim stanovništvom, iako i u tome ima mnogo teškoća. Ipak, u saradnji sa opštinom, rade se projekti poput reciklaže, postoji i podrška u kontekstu preduzetništva, tako da ekonomski faktor povezan sa obrazovanjem predstavlja jedan od ključnih parametara poboljšanja uslova života lokalne zajednice. No, još jednom, postoji znatna razlika između urbanog i ruralnog konteksta:

One (Romkinje sa sela) su nevidljive, skroz... Njima treba mnogo pomoći, mnogo raditi sa njima. One su skroz nevidljive. One čak... u tri/četiri meseca dođu jednom u Pirot, dalje nisu u gradu niko ih ne nalazi... rade poljoprivredu, bave se njom. Okej. Ali nemaju mnogo prihoda, ipak nadniče...

Pirot, žena J, 58

Ovi iskazi ukazuju na problem koji se masovno javlja ne samo kada su u pitanju marginalizovane zajednice već i potpuno integrisani pojedinci i porodice. Reč je o fenomenu „staklene tavanice”, odnosno faktorima nemogućnosti probijanja nevidljive barijere koja definiše marginalnu poziciju u kojoj se naši ispitanici nalaze. Bilo da je u pitanju jedna ili druga grupacija, u svakodnevnom životu, bez obzira na nivo integrisanosti, evidentna je diskriminacija koja onemogućava ravnopravno učešće

u životu lokalnih zajednica, što se posebno vidi u obrazovnom sistemu i na tržištu rada. Takva praksa pokazuje da se, čak i u slučajevima i primerima dobre prakse, naši ispitanici suočavaju sa preprekama koje ni u kom pogledu ne zavise od njih samih, već od raširenih predrasuda koje postoje među većinskim stanovništvom.

Sa tim u vezi, poseban problem, koji se naročito odražava u slučajevima nepristajanja roditelja na rani brak njihove dece i insistiranju na primeni zakona, jeste i institucionalna diskriminacija, koja se ne bazira na zakonu, nego na individualnom tumačenju romskog načina života i „običaja”, baziranom na uvreženim predrasudama:

Oni (policajci iz Bele Palanke) nisu ni hteli da izađu na teren kako treba... policajci nisu ni hteli da razgovaraju sa nama, nego su rekli, ako hoćete da razgovarate, dođite u policijsku upravu, to vam je tu i kao možemo da sednemo da razgovaramo. Uopšte nemamo potrebe da dolazimo da sad nešto sa vama tu kod kuće, na teren... to je normalno kod vas, vi se danas ženite, sutra bijete, prekosutra veselite, razvodite ili šta god, i to je to.

Pirot, muškarac Ž, 28

Uz sav taj bes i nervozu pozovem policiju. Šta je bilo? (P: A Vaš muž?) I on je prisutan. Šta je bilo? Ona je maloletna a on je punoletan ima 25 godina. Za vas Cigane je to normalno. Pa kažem, možda je za nekoga normalno ali za mene nije, jer je to još dete.

Šta je fenomen „staklene tavanice”?

Situacija u kojoj se napredak čini moguć, ali ga prepreke ili diskriminacija onemogućavaju.

Moje dete. Sedite vi ne mrdajte, sad ćemo mi. Policija je izvela i direktno u policiju. Idemo supruga, ja i moj dever. I tamo negde u podrum policije, sedimo ja, moj supruga, moja ćerka i zet. I mene pita policajac, zašto si ti toliko, kad je kod vas to normalno. Meni nije normalno...

Pirot, žena I, 39

Fenomen „staklene tavanice“, odnosno faktora koji onemogućavaju probijanje barijere koja je uzrok marginalizacije romskih zajednica od strane većinskog okruženja, predstavlja vidljiv i sistemski problem koji u velikoj meri sputava životne perspektive pojedinaca, čak i kada su u pitanju tzv. primeri dobre prakse. Prisutna i u ovim slučajevima, „staklena tavanica“ još snažnije deluje kada su u pitanju pojedinci i zajednice koji se nalaze na samoj margini društva. Ona suštinski pojačava delovanje svih ostalih faktora rizika, jer demotiviše pojedince, porodice i čitave zajednice u pogledu razmatranja drugačijih životnih opcija i perspektiva, što najčešće rezultira stupanjem u rani brak. Ovi faktori su sistemske i strukturne prirode i predstavljaju izazov koji može biti prevaziđen isključivo sistematskim, dugoročnim naporom i saradnjom različitih društvenih aktera, počevši od državnih institucija, preko sistema socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja i bezbedonosnih službi. Pored imperativa inter-sektorske saradnje, ključni akteri koji se mogu locirati kao nosioci promena jesu lokalni lideri i uspešni pojedinci, koji su, bar u određenoj meri, uspeli da probiju „staklenu tavanicu“. Njihovo delovanje, združeno sa naporima ostalih zainteresovanih strana, predstavlja ključ u pogledu slanja poruke da su životni putevi koji mimoilaze praksu ranih brakova mogući.

6.5 Pozitivni primeri

Primera dobre prakse ima, mada su u ispitivanom uzorku relativno malo zastupljeni. Pozitivni primeri se sreću pre svega u porodicama koje su integrisane u šire društvo i po pravilu žive van romskih mahala, odnosno — kod onih koji su uspeli da izađu iz geta pre perioda tranzicije. To se najbolje vidi u Kragujevcu, ali i Pirotu — dakle gradovima koji su imali razvijenu industriju, gde su se Romi zapošljavali i, zahvaljujući boljim ekonomskim uslovima, izgradili sebi kuće ili dobili stanove van romskih naselja. Deca iz tih porodica po pravilu završavaju srednju školu i ne odlučuju se za rano sklapanje braka, iako ima i obrnutih slučajeva kao što pokazuje primer ćerke ispitanika iz Pirota.

Život van romske zajednice podrazumeva da je pritisak sredine na mlade, pre svega devojke, ali i njihove roditelje, znatno manji, pa devojke žive svoje tinejdžerske godine kao i njihove ne-romske vršnjakinje: izlaze, „zabavljaju se”, druže se sa vršnjacima i nemaju ni potrebu ni interes da rano sklope brak. Kragujevac je u ovom slučaju najbolji primer: zbog nagle urbanizacije (još u 19. veku) i kasnije industrijalizacije, romska naselja su premeštana i raseljavana urbanističkim planovima, tako da je — iako i danas ima romskih naselja na rubu grada — razorena struktura zajednice, a iseljavanje zaposlenih Roma iz tih mahala u novoizgrađene stanove u centru grada i novim naseljima dovelo je do intenzivnijeg suživota sa većinskom populacijom i usvajanja seta vrednosti koje ima i većinska populacija. U Kragujevcu je stoga ultimativna nevinost mlade gotovo potpuno napuštena (osim kod doseljenika sa juga ili sa Kosova, koji se naseljavaju u mahalama), a usvojena je ideja da je obrazovanje mladih neophodno za njihov dalji uspešan život, te je kod Roma koji žive van mahala sklapanje ranih brakova izuzetno retko.

Ovaj izveštaj imao je za cilj da predstavi prevashodno faktore i motive za sklapanje dečijih brakova iz perspektive samih romskih zajednica, i nije detaljno razmatrao faktore koji se tiču šireg društvenog sistema. Ovo poglavlje, međutim, ukazuje na neraskidivu vezu koju sami ispitanici uviđaju između faktora koji mogu doprineti njihovoj integraciji i prepreka sa kojima se suočavaju na svim nivoima funkcionisanja van sopstvenih zajednica. Čak i kada su u pitanju ispitanici koji žive u većinskom okruženju, obrazovani su i emancipovani, bez pritiska koji potiče iz okruženja ustrojenog tradicionalnim kulturnim i socijalnim normama, diskriminacija i marginalan položaj ostaju jedan od temeljnih elemenata njihovog identiteta. Zbog toga je veoma važno uzeti u obzir i ispitaničku percepciju sopstvenih mogućnosti u većinskom okruženju, s obzirom da ona u velikoj meri određuje i procese donošenja odluka o svojoj životnoj perspektivi i perspektivi svoje dece, gde dečiji brakovi predstavljaju jedan od najvažnijih delova tog procesa.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREDLOZI INTERVENCIJA

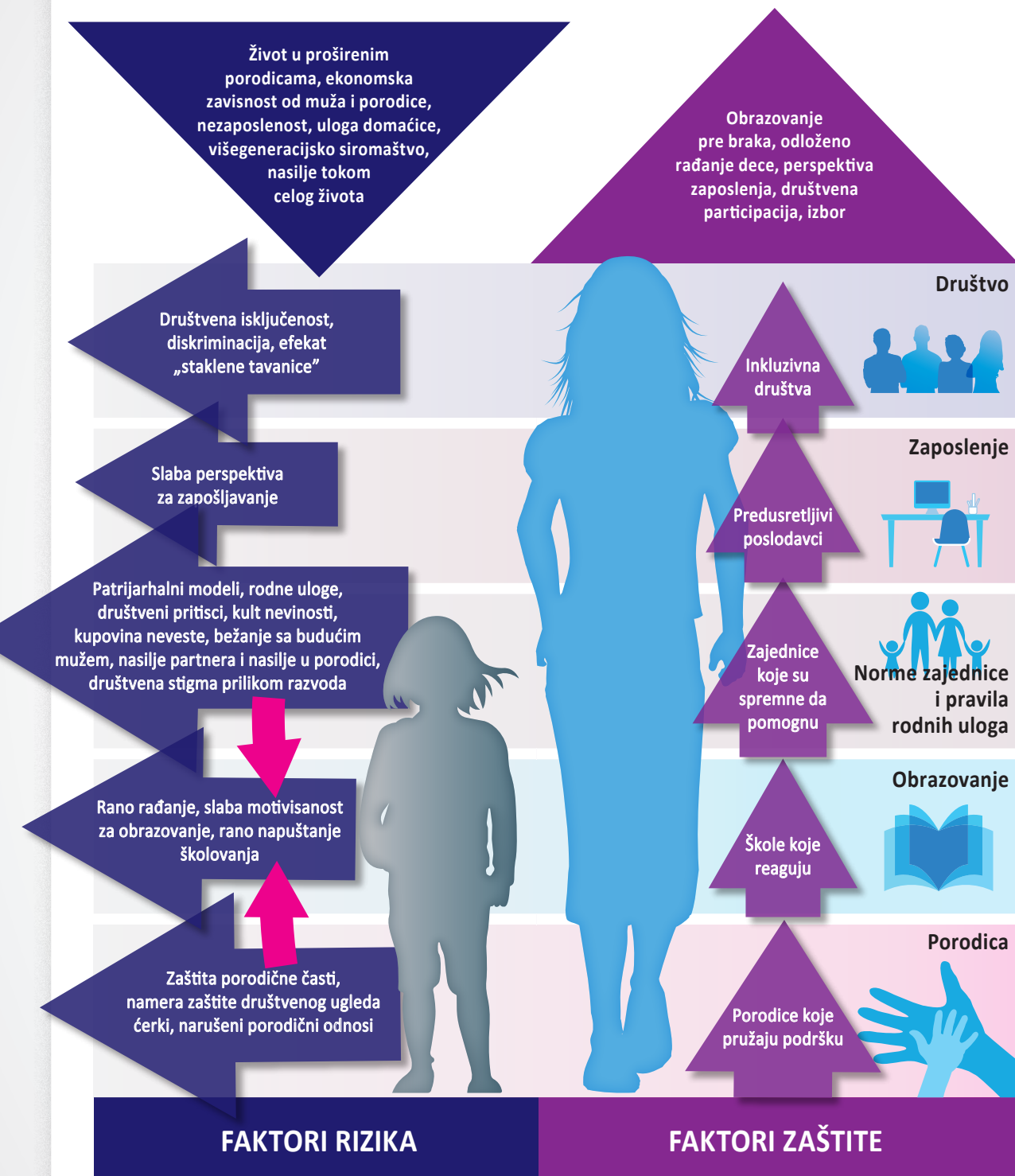
Bogati iskazi ispitanika predstavljeni u prethodnom poglavlju daju uvid u unutarnju logiku procesa donošenja odluke o stupanju u rani, dečiji brak. Ti iskazi detaljno govore o faktorima koji u različitim romskim zajednicama krucijalno utiču na postojanje i reprodukciju ove prakse. Ti faktori su jasno lokalno kontekstualizovani, i variraju u zavisnosti od ispitivanih zajednica.

Na osnovu predstavljene građe, moguće je identifikovati ključne nalaze koji se mogu označiti kao važni opšti faktori kada je u pitanju proces donošenja odluka vezanih za dečije brakove:

- Patrijarhalni model funkcionisanja zajednice u kome je položaj žena nizak, a njihove rodne uloge prevashodno podrazumevaju ulogu supruge, majke i domaćice.
- Snažan uticaj socijalnih i kulturnih normi u okviru kojih kult nevinosti određuje percepciju braka.
- Sledstveno, stupanje u bračnu zajednicu kao posledica prvog seksualnog odnosa, bez znanja o tome šta ona podrazumeva, što se posebno odnosi na potpuno odsustvo predstave o seksualnom životu, posebno kod devojčica.
- Nedostatak intergeneracijskog dijaloga kada je reč o braku i seksualnom životu, naročito između majki i ćerki. Kao posledica tabua seksualnosti javlja se veliki rizik od ugrožavanja reproduktivnog zdravlja mladih devojaka, naročito u slučajevima ranog rođenja dece.
- Pritisak zajednice u pogledu nepovratnosti čina stupanja u brak, gde se razvod u velikoj meri vidi kao povreda ugleda i časti porodice.

- Ekonomski faktor, koji podrazumeva percepciju boljitka za dete u slučaju prelaska u muževljevu porodicu. Prodaja neveste u tom kontekstu nije preovlađujući model, već procena roditelja ili samog deteta da će mu u novoj zajednici biti omogućen bolji život, u nedostatku alternative životnih izbora, gde je brak jedino moguće i poželjno ishodište životnog ciklusa.
- Percepcija obrazovanja kao načelno poželjnog, ali suštinski nepotrebnog resursa. Sa tim u vezi, nedostatak motivacije za dalje obrazovanje prevashodno kod devojčica, što brak čini poželjnim u nedostatku alternativnog modela. Sa ovim u vezi, rodna uloga žene kao domaćice, majke i supruge nameće se samim devojčicama od ranog detinjstva, uskraćujući im ideju o drugačijim životnim izborima.
- Siromaštvo, kao posledica marginalizacije od strane većinskog okruženja, ali i zatvorenog kruga socijalnih normi i nedostatka obrazovanja unutar samih zajednica.
- Primeri dobre prakse integrisanih Roma pokazuju mogućnost postojanja alternative dečijem braku u pogledu razumevanja šireg spektra životnih mogućnosti. Međutim, faktori diskriminacije od strane šireg društvenog okruženja, kao i teška ekonomska situacija u celoj zemlji, ukazuju na opasnost reverzibilne prakse gde se deca iz integrisanih porodica udaju i žene kao rezultat prethodno navedenih faktora, što može objasniti i porast stope stupanja u dečiji brak u poslednjoj deceniji.
- Ograničenja u slučajevima primera dobre prakse vezana pre svega za njihov marginalni položaj kao pripadnika romske manjine, što se očituje na različitim nivoima funkcionisanja, od obrazovanja do svakodnevice. Sa ovim u vezi, posebno se ističe fenomen „staklene tavanice”, gde, zbog svoje etničke pripadnosti, Romi imaju podređen položaj kako u obrazovnom sistemu, tako i na tržištu rada. Takva pozicija predstavlja veliki izazov u kombinaciji sa potencijalnim pritiskom tradicionalnih normi i običaja prisutnih u romskim zajednicama, gde se mladi Romi često odluče da slede modele sopstvenih zajednica, suočeni sa preprekama na koje nailaze u većinskom okruženju.

Grafikon 5. Posledice faktora rizika i zaštite kod dečjih brakova

Na osnovu identifikovanih ključnih nalaza proizašlih iz bogatih ispitaničkih iskaza, kao osnovni okvir za razumevanje procesa donošenja odluka o dečijem braku predlažemo koncept „podređenosti”³⁷ (*subaltern*)³⁸. Ovaj termin označava populacije koje se socijalno, politički ili geografski nalaze izvan struktura moći, odnosno, isključene su iz etabliranih institucija. Ova teorijska paradigma implicira da je reč o populacijama čiji glas se ne čuje i čija pozicija, egzistencija i interesi su definisani kroz tumačenje i zastupanje od strane drugih, odnosno onih koji se nalaze unutar struktura moći i odlučivanja. Iz takve pozicije proishodi i da se važne razlike, nijanse i specifičnosti kulturnih konteksta vezanih, između ostalog, za praksu ranih brakova, često prenebregavaju. U ovom izveštaju polazimo od toga da se romska populacija u Srbiji, odnosno barijere sa kojima se ona suočava, mogu posmatrati iz perspektive koncepta „podređenosti” (*subalternity*).³⁹

Iskazi ispitanika ukazuju da eksterno, većinsko okruženje predstavlja dominantan faktor koji proizvodi marginalizaciju.⁴⁰ Na žalost, u marginalizovanim zajednicama marginalnost često funkcionise kao resurs i strategija za samoodržanje. Marginalnost se u ovom slučaju posmatra kao praktična konsekvencija marginalizacije uslovljene delovanjem većinskog okruženja, reprodukovane i održavane unutar same zajednice. Marginalnost na taj način postaje sredstvo pomoću koga se zajednice čuvaju od asimilacije, održavajući određene prakse kao integralni deo identiteta koji jasno implicira različitost u odnosu na okružujuće društvo.⁴¹ U velikom broju slučajeva koji su navedeni u ovom izveštaju, nemogućnost prodora u etablirane strukture društva u Srbiji uslovljava odluke ispitanika da se pridržavaju pravila sopstvene zajednice, kao jedine koja im je ponuđena kao moguća za egzistenciju.

³⁷ Ne postoji u potpunosti adekvatan prevod termina „subaltern” na srpski jezik. U literaturi se najčešće sreće termin „podređenost”, ali će se u ovom tekstu zadržati i originalna reč na engleskom jeziku, jer srpski prevod ne objašnjava u potpunosti značenje originalnog termina.

³⁸ Spivak G. 1988, *Can the Subaltern Speak?*, *Marxism and the Interpretation of Culture*. Ed. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Urbana: University of Illinois Press, 271–313.

³⁹ Sardelić J. 2013, *Romani minorities on the margins of Post-Yugoslav citizenship regimes*, CITSEE Working Papers 31/2013, Edinburgh: University of Edinburgh; Trehan, N. 2009. *The Romani Subaltern within Neoliberal European Civil Society: NGOization of Human Rights and Silent Voices In Romani Politics in Contemporary Europe*, *Poverty, Ethnic Mobilization and the Neoliberal Order*, ed. Nando Sigona and Nidhi Trehan, 51–71. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan; Kóczé, A. 2011. *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women’s Political Activism and Social Struggles*, PhD Thesis. Budapest: Central European University.

⁴⁰ O ovom konceptu više u Žikić B. 2016, *Reprodukcija, marginalnost, rizik*, Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

⁴¹ V. Habermas J. 1998 *Struggles for Recognition in the Democratic States. The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.

Dečije brakove u romskoj populaciji u Srbiji u ovom kontekstu treba posmatrati kao socijalnu formu koja opstaje u međugri marginalizacije i odgovora romske zajednice na nju. Ova praksa opstaje zahvaljujući tome što se nalazi na marginama većinskog društva, s obzirom da ne postoji spoljni pritisak da se promeni nepoželjna socijalna norma. Unutar zajednice, ona funkcioniše kao odgovor na marginalizaciju, koji je uvek i nužno konzervativan.

Sistemska, institucionalni odgovor od strane relevantnih aktera unutar društva i države predstavlja neophodan i ključan parametar za delovanje i intervencije u pravcu nestajanja prakse dečijeg braka. Ovo istraživanje, međutim, ima fokus na otkrivanju onih faktora koji determinišu praksu ranog braka iz perspektive samih romskih zajednica, kao i na predlaganje mogućih odgovora na rizik stupanja u rani brak unutar konkretnog socijalnog okruženja.

Empirijski podaci dobijeni istraživanjem jasno ukazuju na to da romska populacija u Srbiji ne predstavlja jedinstvenu grupu koja poseduje homogenu kulturu i deli zajednički socio-ekonomski ili politički status. Utvrđeno je da je reč o izrazito heterogenim užim zajednicama gde ekonomski i socijalni položaj, ali i snaga kulturnih i društvenih normi i tradicije variraju kako od lokacije do lokacije, tako i unutar samih lokalnih konteksta. Varijacije u praksi dečijih brakova, kao što je vidljivo iz ispitaničkih iskaza, kreću se od nepostojanja, preko delimično razorenog pa sve do skoro u potpunosti očuvanog tradicijskog modela u kome društvene i kulturne forme krucijalno utiču na njenu reprodukciju. Ipak, primetno je da su mnoge porodice, u kojima nije zabeleženo postojanje dečijih brakova, u potpunosti socijalno, ekonomski i prostorno integrisane u većinsko okruženje.

Imajući ovo u vidu, suočili smo se sa pitanjem adekvatnog koncepta koji bi uzeo u obzir sve lokalne specifičnosti, ali istovremeno ponudio širi okvir na osnovu koga se mogu predložiti moguće intervencije. Kao mogući odgovor na ovo pitanje, predlažemo koncept *marginalizovanog okruženja*, kao opšteg okvira u kome funkcioniše i reprodukuje se praksa dečijih brakova u romskoj zajednici u Srbiji. Ovako postavljen koncept pre svega insistira na tome da marginalizovano okruženje, uključujući društveni i ekonomski položaj i perspektivu zajednice koja u njemu egzistira, kao i kulturne norme i običaje zajednice, predstavlja determinišući faktor rizika od stupanja u dečiji brak. U tom pogledu, rizici i odgovori na njih predstavljaju relativnu kategoriju koja varira i strukturalno je zavisna u odnosu na to okruženje, gde različiti faktori igraju veću ili manju ulogu u povećavanju ili smanjivanju rizika vezanih za dečije brakove. Marginalnost u ovom slučaju implicira kako osetljivost i ranjivost ispitivane zajednice u odnosu na većinsko okruženje, tako i kompleksnost njenog

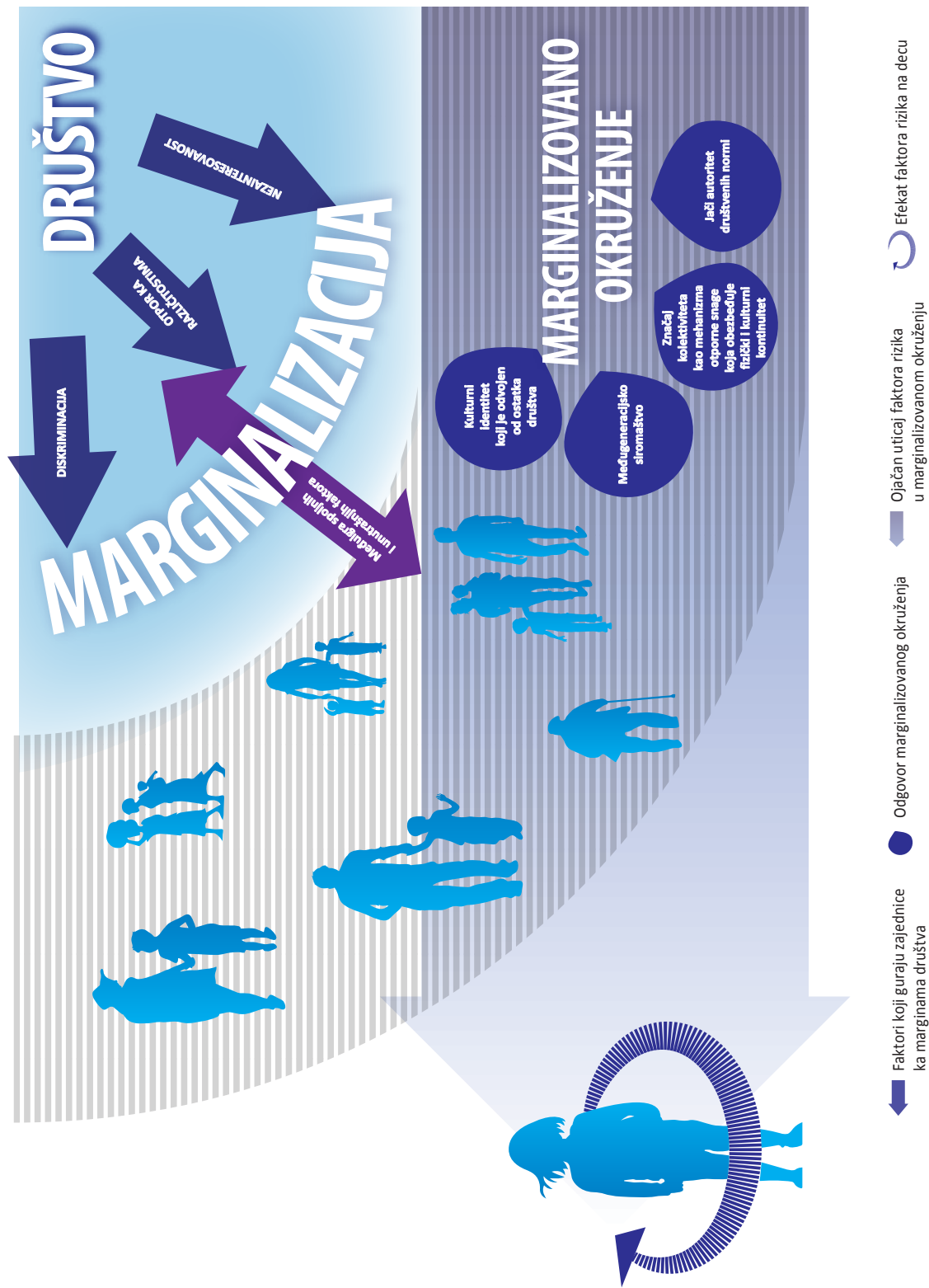
funkcionisanja u odnosu na primarne determinante sopstvenog identiteta. Tako shvaćena marginalizovanost višestruko determiniše rizike od stupanja u dečiji brak, delujući kako spolja, tako i iznutra. Razumevanje koncepta marginalizovanosti u datom kontekstu takođe podrazumeva da ona predstavlja strukturnu barijeru, koja je implicitno prisutna u čitavom društvenom okruženju kada su u pitanju pripadnici romskih zajednica. Iskazi ispitanika veoma često ukazuju na takvo implicitno delovanje marginalizacije, bilo da je u pitanju obrazovni sistem, tržište rada ili svakodnevnica. Iskazi poput „ko će mene da zaposli” ili „šta ima da idem u školu” indirektno referišu na marginalizovani položaj čija posledica je nedostatak motivacije za, recimo, nastavak obrazovanja ili traženje posla, uzrokovana podređenim položajem ispitanika.

Suštinski posmatrano, *marginalizovano okruženje* funkcioniše kao isprepleten niz faktora koji određuju moguće odgovore jedne zajednice na različite izazove koji se pred nju postavljaju. Sa jedne strane, romske zajednice su definisane nizom sopstvenih pravila koja se znatno razlikuju od onih koja postoje u većinskom okruženju, gde je percepcija nevinosti kao nužnog uslova za stupanje u brak jedna od najvažnijih. Sa druge strane, ta različitost je direktan povod za marginalizaciju od strane šireg društvenog okruženja, koje takvu i slične prakse smatra nazadnim i koje, kao takve, predstavljaju osnovu za diskriminaciju. Kompleksan međuodnos ova dva faktora, pojedinca ili porodicu koja nastoji da promeni ustaljenu praksu, stavlja pred izazov sukoba sa sopstvenom zajednicom u slučaju nepoštovanja normi, sa rizikom da, uprkos učinjenom naporu, većinsko okruženje taj napor neće prepoznati u smislu pune integracije u društvo. Što je marginalizacija veća, to su i stege zajednice jače, i predstavljaju dodatnu otežavajuću okolnost u pogledu delovanja eventualnih faktora promene.

Ovako shvaćen, koncept *marginalizovanog okruženja* nudi sveobuhvatan eksplanatorni okvir koji uzima u obzir i spoljne i unutrašnje faktore rizika stupanja u dečiji brak, posebno naglašavajući isprepletenost ovih faktora u recepciji samih ispitanika. Posmatrano iz ove perspektive, fokus se stavlja na agensnost okruženja, a ne na pojedinačne postupke, identifikujući one faktore koje proizvodi okruženje determinišući postupke pojedinaca i porodice u procesima donošenja odluka o stupanju u dečiji brak.

Koncept marginalizovanog okruženja može se prikazati na sledeći način:

Grafikon 6. Prikaz koncepta marginalizovanog okruženja

7.1 Preporuke i predlozi intervencija

Oslanjajući se na analiziranu građu i teorijski koncept marginalizovanog okruženja koji proishodi iz nje, u formulisanju preporuka neophodno je pre svega uzeti u obzir da su faktori rizika od stupanja u dečiji brak koji deluju unutar romskih zajednica izuzetno snažni i ograničavajući. Kompleksnost i isprepletenost ovih faktora u velikoj meri ograničava mogućnosti alternativnih životnih izbora.

Faktori poput poštovanja kulta nevinosti, koncepta porodične časti, rodnih uloga u okviru kojih žena nema mogućnost da bude obrazovno osnažena i ekonomski produktivna, predstavljaju interna ograničenja koja deluju unutar zajednica unapred definišući rano stupanje u brak kao poželjnu društvenu praksu.

Sa druge strane, diskriminacija i marginalizacija pripadnika romskih zajednica od strane većinskog okruženja predstavlja suštinski ograničavajući faktor za nastojanje da se napuste ograničenja koja nameće zajednica. Izlazak van sopstvenih zajednica u većinsko okruženje u velikoj većini slučajeva, kao što ukazuje građa, rezultira suočavanjem sa različitim oblicima isključivanja, od onoga koje se dešava u sistemu obrazovanja, pa do tržišta rada. Promena internih pravila, običaja, zakona i načina razmišljanja unutar romskih zajednica u tom pogledu predstavlja praktično nemoguć zadatak bez otvaranja kanala za pokretljivost pripadnika romske populacije u većinsko okruženje.

Tesna veza između unutrašnjih faktora rizika i ograničavajućih mehanizama koje nameće većinsko okruženje ukazuje na to da pristup suzbijanju prakse dečijih brakova mora biti usmeren ka koordiniranom delovanju različitih aktera, kako iz lokalnih romskih zajednica, tako i institucija i drugih organizacija koje predstavljaju većinsko okruženje.

U tom smislu, kao adekvatan pristup planiranju suzbijanja prakse dečijih brakova u romskim zajednicama izdvaja se „komunikacija za razvoj” (“Communication for Development”). U pitanju je alat koji podrazumeva razumevanje ljudi, njihovih verovanja i vrednosti, socijalnih i kulturnih normi koje određuju njihove živote. Ovaj pristup zasnovan je na uključivanju zajednica, slušanju njihovih pripadnika, sa ciljem utvrđivanja kako oni identifikuju sopstvene probleme, predlažu rešenja i deluju u pravcu njihovog ostvarenja. Poenta „komunikacije za razvoj” jeste dvosmerni proces deljenja ideja i znanja, korišćenjem različitih kanala komunikacije i pristupa koji osnažuju pojedince i zajednice da preduzmu akcije koje imaju za cilj unapređenje njihovih života⁴². U suštini, ovakvi pristupi usmereni su na zajednice u jasno definisanim društvenim i kulturnim okruženjima, sa ciljem da se identifikuju njihovi problemi i potrebe i podstakne njihova participacija.

⁴² <https://www.unicef.org/cbsc/>

Predstavljena i analizirana građa jasno ukazuje na faktore koji dovode do održavanja i reprodukcije prakse dečijih brakova iz perspektive pripadnika samih zajednica. Istovremeno, iskazi ispitanika pokazuju da spoljni faktori, koji određuju marginalan položaj romskih zajednica, imaju veliki uticaj na održavanje unutrašnjih faktora rizika. Aktivna participacija pojedinaca i zajednica u tom pogledu nužno bi trebalo da bude praćena sistemom podrške od strane aktera koji pripadaju većinskom okruženju.

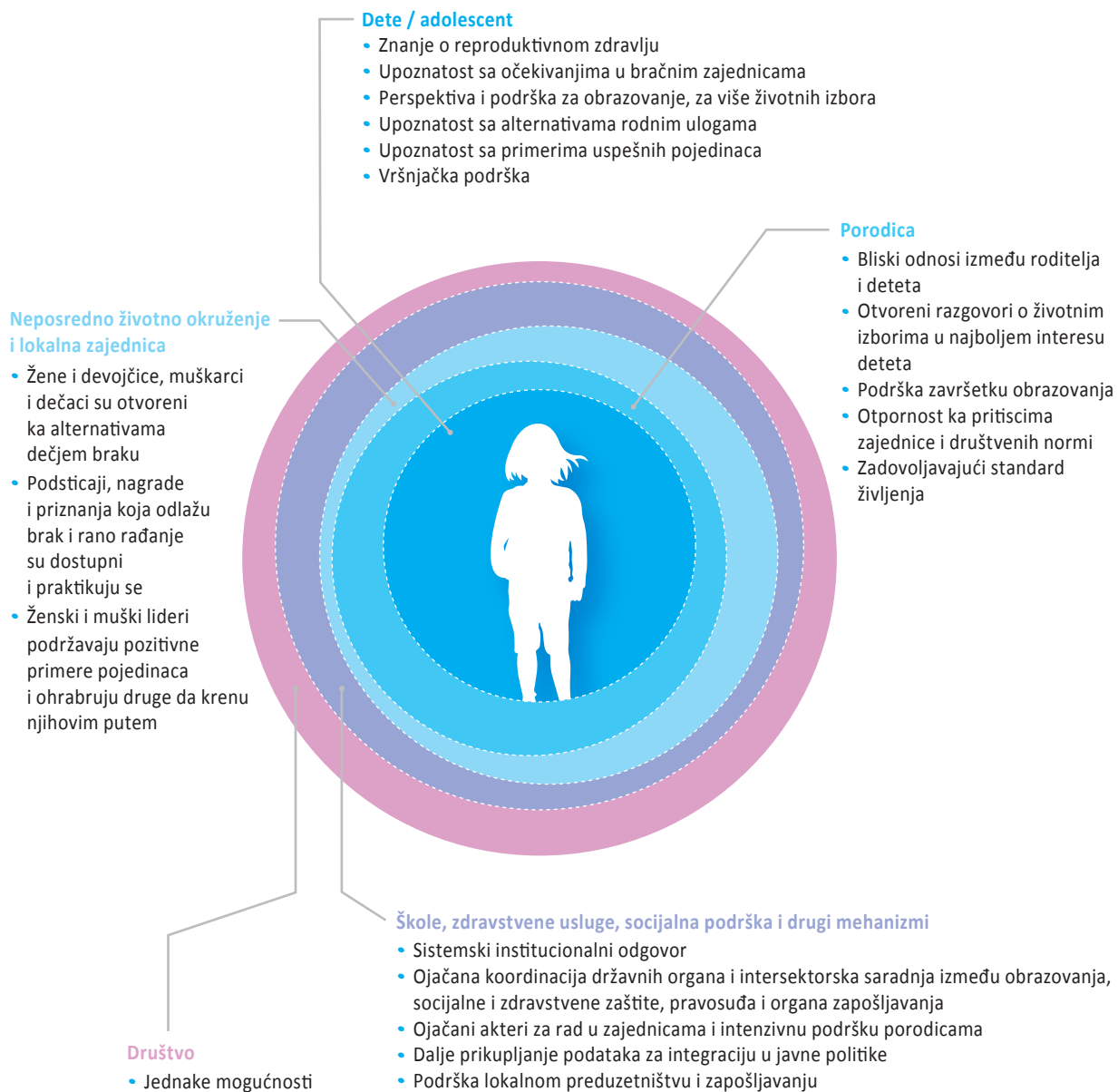
„Komunikacija za razvoj” u ovom kontekstu podrazumeva slanje poruke o štetnosti prakse dečijih brakova koja se komunicira od strane samih pripadnika romskih zajednica. Da bi takva poruka, međutim, mogla imati adekvatnog efekta, nepohodno je da ona bude koordinirana između različitih instanci, od lidera u romskim zajednicama, preko obrazovnog i sistema zdravstvene i socijalne zaštite, lokalnih samouprava, organa bezbednosti i drugih institucija i organizacija uključenih u proces.

Dvosmerni proces kao osnova pristupa „Komunikacija za razvoj” odnosi se prevashodno na to da svi akteri u procesu koordinirano šalju istovetnu poruku o štetnosti društvene prakse dečijeg braka. Poruke komunicirane u samoj zajednici imaće slabog ili nikakvog efekta ukoliko se one ne emituju i na instancama poput škole, policije ili pravosuđa, a upravo nedostatak takve vrste podrške vidljiv je iz predstavljene građe. Snaga i uvreženost pojedinih socijalnih i kulturnih normi, običaja i verovanja prisutnih u romskim zajednicama ukazuje da je rad na njihovoj promeni dugoročan i kompleksan cilj, koji nije moguće dostići bez visokog stepena koordinacije svih zainteresovanih strana.

Preporuke koje slede ukazuju na različite nivoe na kojima je potrebno delovati kako bi se efektivno pristupilo suzbijanju prakse dečijih brakova u romskim zajednicama:

- Ohrabrivanje jačanja koordinacije različitih državnih tela, što bi uključilo stvaranje širokog fronta zainteresovanih strana, koji bi delovao unutar postojećih nacionalnih strategija i planova.
- Snaženje intersektorske saradnje, koja prevashodno obuhvata sektore obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, pravosuđa i zapošljavanja.
- Kreiranje protokola za sprovođenje i primenu procedura vezanih za slučajeve postojećih dečijih brakova, ali i njihove prevencije.
- Jačanje kapaciteta postojećih aktera na terenu, poput pedagoških i zdravstvenih medijatora, u svrhu njihovog aktivnog delovanja na polju prevencije prakse dečijih brakova.
- Dalji rad na prikupljanju podataka o dečijim brakovima, sa ciljem produbljivanja znanja o lokalnim specifičnostima i njegove integracije u domen javnih politika.

Grafikon 7. Preduslovi za zaustavljanje dečjih brakova

Pored navedenih, slede predlozi intervencija definisanih na osnovu prezentovane i analizirane građe, koji tretiraju faktore koji proističu iz funkcionisanja romske zajednice, iz perspektive samih ispitanika. U pitanju su lokalno specifične intervencije, zasnovane na konkretnim problemima sa kojima se suočavaju pripadnici romskih zajednica, a koji imaju znatan uticaj na donošenje odluka u vezi sa stupanjem u rane brakove:

- Materijalna pomoć u školskom priboru, odeći i obući, troškovima za prevoz.
- Novčani transferi porodicama uslovljeni time da devojčica završi školu i ne uda se do 18. godine. Rizici, prevashodno vezani za moguće zloupotrebe, zahtevaju precizne kriterijume u izboru korisnika intervencije, u saradnji sa lokalnim romskim organizacijama na terenu. Osetljivost pitanja nalaže da se model dalje razrađuje. Kao moguće rešenje može se razmatrati model u kome se namenska sredstva prebacuju majci na raspolaganje, čime bi se potencijalno mogao ojačati i njen položaj u domaćinstvu.
- Institucionalizacija nagrada i priznanja za pokazan uspeh u školi romskoj deci (motivacija za decu i donosiocima odluka — potencijalno materijalna, ali i nematerijalna)
- Stimulacija zapošljavanja najboljih učenika/ka (u dogovoru sa lokalnom samoupravom ili drugim akterima) — adresira preovlađujuće pominjan problem nezapošljivosti kao demotivirajući faktor za obrazovanje među ispitanicima, koji često rezultira ranim brakom. U ovom pogledu, važno je voditi računa o kulturnom kontekstu, u kome bi devojčkama/ženama mogao biti ponuđen rad od kuće, s obzirom na ukorenjenost kulturnog modela u romskim zajednicama u kome je ženama prevashodno mesto u kući.
- Isticanje primera dobre prakse stimulanog lokalnog preduzetništva, kao mogućnosti za samozapošljavanje uz uslov obaveznog školovanja. Primer takve prakse naveden je u građi, gde je zahvaljujući stimulaciji za podršku preduzetništvu jedna ispitanica pokrenula posao vezan za gajenje cveća, koji trenutno zapošljava nekoliko članova uže i šire porodice.
- Osnaživanje mogućnosti ekonomske/obrazovne emancipacije mladih majki sa malom decom: predlog organizovanja programa dnevne nege zasnovanog na volonterskoj praksi. U tom smislu, predlaže se saradnja sa institucijama koje zahtevaju obaveznu studentsku praksu ovog tipa, što podrazumeva i razmatranje modaliteta za praksu na lokacijama i u naseljima van univerzitetskih centara. Na ovaj način adresira se preovlađujući problem nepostojanja resursa za čuvanje dece i time ograničavanja kretanja mladih majki, što je podržano i u običajima koji žene striktno vezuju za kuću. Ova intervencija mogla bi biti usmerena i ka starijoj školskoj deci radi pružanja pomoći u učenju. Takođe, rad od kuće u ovom slučaju može predstavljati održiv model za implementaciju.

- Lociranje lokalnih liderki/lidera u lokalnim zajednicama, koji poseduju znanja/veštine koje su od koristi za zajednicu (čitanje, pisanje, razumevanje administracije...) i rad sa njima u cilju usmeravanja neformalnih veština u fokusirane programe.
- Veće uključivanje integrisanih pripadnika romske populacije, koji često, procesom lične i porodične emancipacije, prekidaju veze sa lokalnim zajednicama kojima su pripadali. Njihovo veće učešće u životu i aktivnostima zajednice, prevashodno putem uključivanja u postojeće programe podrške, otvara prostor za isticanje primera dobre prakse koji su često nevidljivi zbog gore navedenih razloga.
- Usredsređivanje na rad sa majkama devojčica i devojčicama ukoliko su u adekvatnom uzrastu, sa ciljem pospešivanja svesti o važnosti konkretnih razgovora o braku, seksualnom životu i reproduktivnom zdravlju sa decom — adresira široko primećen problem u lokalnim zajednicama da devojčice neinformisane i nepripremljene ulaze u rani brak (dobrovoljno ili ne), što uvećava verovatnoću da će se odlučiti na brak bez potpune svesti o posledicama takve odluke. Ovaj aspekt delovanja dugoročno bi trebalo usmeriti i na starije žene, kao stubova neformalne moći u zajednicama, sa ciljem postepenog rada na promeni svesti o prihvatljivosti prakse dečjih brakova.

Dalji rad na pitanju dečjih brakova svakako će pomoći da se ove preporuke razrade, primene i validiraju.

Literatura

- Aleksić M. 2016, *Dečiji brakovi u Srbiji. Analiza stanja i preporuke*, Beograd: NVO Atina i Fondacija Ana i Vlade Divac, dostupno na: <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/1Deciji%20brakovi%20u%20Srbiji.pdf>
- Babović M. 2015 *Rodni aspekti životnog toka viđeni iz perspektive podataka iz Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS)*, Beograd: UNICEF, 2015, dostupno na: http://www.unicef.org/serbia/Gender_aspects_of_MICS_October_2015.pdf
- Blommaert, J., & Jie, D. 2010, *Ethnographic fieldwork: A beginner's guide*, Bristol: Multilingual Matters.
- Bosnjak B. & Acton T. 2013 Virginity and early marriage customs in relation to children's rights among Chergashe Roma from Serbia and Bosnia. *International Journal of Human Rights* 17 (5–6).
- Cvorovic J. 2004 Sexual and reproductive strategies among Serbian Gypsies, *Popular Environment* 25
- Delprato, Marcos, Kwame Akyeampong, Ricardo Sabates, Jimena Hernandez-Fernandez. 2015. "On the impact of early marriage on schooling outcomes in Sub-Saharan Africa and South West Asia", *International Journal of Educational Development* 44, 42–55
- Durst, J. 2002. "Fertility and childbearing practices among poor Gypsy women in Hungary: the intersections of class, race and gender". *Communist and Post-Communist Studies* 35.
- Franceško M, Mihić V. i Kajon J. 2005. „Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola”. *Psihologija* 39 (2)
- Gavrilović, Lj. 2005. „Pojedinač i porodica”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIII.
- Gavrilović, Lj. 2013. *Pazarsko-sjenički kvartet*. Novi Pazar: Muzej „Ras”.
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. 1999, *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*, London: Routledge.
- Habermas J. 1998 *Struggles for Recognition in the Democratic States. The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Hercfeld M. 2004 *Kulturna intimnost*, Beograd: XX vek.
- Hisa, A. 2015. „Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma”. U Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Gazela Pudar Draško, Rigels Halili (ur.), *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, 243–260. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: Beton.
- Hotchkiss et al. 2016, Risk factors associated with the practice of child marriage, *BMC International Health & Human Rights*, 16(6).

- Kaser, K. 2008. *Patriarchy After Patriarchy: Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500–2000*. Münster: LIT Verlag.
- Kóczé, A. 2011. *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggles*, PhD Thesis. Budapest: Central European University.
- Kurtić, V. 2006, *Nevinost — Sloboda izbora*, Beograd: Romski ženski centar Bibija.
- Lapinski, M. K. & Rimal, R. N. 2005, An explication of social norms, *Communication Theory* 15 (2).
- Marcus, G. 1995, Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography, *Annual Review of Anthropology* 24
- Romski ženski centar Bibija 2013, *(Pre)rani brakovi. Romkinje progovaraju*, dostupno na: http://www.bibija.org.rs/images/PDF/BIBIJA_Romkinje_Progovaraju.pdf
- Sardelić J. 2013, *Romani minorities on the margins of Post-Yugoslav citizenship regimes*, CITSEE Working Papers 31/2013, Edinburgh: University of Edinburgh.
- Scott J. & Marshall G. 2009 *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Silverman D. 2016, *Qualitative research*, London: SAGE; Flick, u. 1998, *An introduction to qualitative research*, London: SAGE.
- Spivak G. 1988, *Can the Subaltern Speak?*, *Marxism and the Interpretation of Culture*. Ed. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Urbana: University of Illinois Press
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. 1998, *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*, Thousand Oaks: SAGE
- Trehan, N. 2009. *The Romani Subaltern within Neoliberal European Civil Society: NGOization of Human Rights and Silent Voices In Romani Politics in Contemporary Europe*, *Poverty, Ethnic Mobilization and the Neoliberal Order*, ed. Nando Sigona and Nidhi Trehan, 51–71. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- UNESCO 2013 *Education transform lives. Education for All Global Monitoring Report*.
- UNICEF 2015, *Srbija MICS 2014 i Romska naselja u Srbiji MICS 2014*
- UNICEF 2016, *Sintezno-analički izveštaj o dečijim brakovima u Srbiji*.
- Žikić B. 2016, *Reprodukcija, marginalnost, rizik*, Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Dodatak 1: Detaljan vodič za istraživanje dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji

Ovaj vodič daje okvir za ključne kvalitativne tehnike koje se u ovom istraživanju koriste za ispitivanje uzroka održavanja prakse dečijih brakova u romskoj populaciji u Srbiji. On sadrži protokole i pitanja za istraživanje prakse dečijih brakova, sa posebnim fokusom na proces donošenja odluka u vezi sa navedenom praksom.

Upitnik sadrži setove opštih pitanja, primenljivih na sve tipove ispitanika, ali i specifična pitanja namenjena samo pojedinim grupama ispitanika. Takođe, prevashodno u zavisnosti od lokalnih specifičnosti i u skladu sa dobrom praksom etnografskog istraživanja, istraživači na osnovu sopstvene procene situacije na terenu imaju mogućnost adaptiranja vodiča u onim pravcima koji produbljuju pojedina važna pitanja ili otvaraju nova, a pojave se tokom intervjua sa ispitanicima. Razlog tome je i namera da se sa ispitanicima pre svega vodi razgovor, koji u određenim situacijama može skrenuti sa glavne teme, ali, upravo kroz taj proces, daje niz važnih informacija koje istraživač ne bi saznao striktno se držeći unapred zadatih pitanja.

Tipovi ispitanika na osnovu kojih je dizajniran ovaj vodič su:

- 1.** Muškarac ili žena, koji/a donosi odluku u vezi sa ranim brakom. Izbor ispitanika se vrši na osnovu toga da li je učestvovao/la u sklapanju braka za najmanje jedno dete ili unuku/a. Idealni parametar je da je taj brak sklopljen u proteklih pet godina, ali u obzir dolazi i duži vremenski period (ne više od 10 godina). Ukoliko na ispitivanoj lokaciji nema dovoljnog broja prethodno navedenog tipa ispitanika, kao alternativa mogu biti uzeti u obzir i roditelji/donosioc i odluka kojima se dete udalo/oženilo svojom voljom ili „pobeglo” u uzrastu pre 18. godine.
- 2.** Odrastao/la muškarac/žena, oženjen/udata pre starosti od 18 godina.
- 3.** Braća, sestre, drugi članovi porodice ili starešine, koji su bili direktni svedoci braka prethodnog tipa ispitanika.
- 4.** Muškarac ili žena donosioci odluka, koji nisu udali/oženili dete pre 18. godine. Takođe, muškarac ili žena koji sami nisu stupili u brak pre 18. godine.

Prateći istraživački protokol u vezi sa procedurom intervjua

Opšte informacije koje treba evidentirati prilikom svakog intervjua:

1. Inicijali (pseudonim) ispitanika
2. Datum
3. Lokacija
4. Tip ispitanika
5. Godine ispitanika
6. Vreme trajanja razgovora
7. Prisutni istraživači/drugi akteri (koordinatorke, komšije, ostali članovi porodice itd.)

Uvodni protokol

Pre svakog intervjua istraživač se predstavlja ispitaniku i daje kratak opis prirode intervjua i istraživanja i objašnjava tehničke detalje.

- *Eksplicitni razlog razgovora sa ispitanikom — objasniti glavni motiv:*

Moje ime je (...), radim kao istraživač u Etnografskom institutu SANU i želeo bih da danas pričamo o temi braka. Ono o čemu bih pre svega hteo sa Vama da razgovaram jeste vaše lično iskustvo vezano za brak i porodicu, ali i vaše iskustvo vezano za brak ili bračne planove vaše dece. Voleo bih da iz prve ruke čujem vaša iskustva i razmišljanje o ovim temama, u svojstvu roditelja/člana porodice.

- *Objašnjenje projekta — objašnjenje kako se ovaj razgovor uklapa u širi projekat:*

Vaše iskustvo i mišljenje o braku važno je za istraživanje koje radimo a tiče se toga da čujemo različita viđenja i iskustva pre svega o dečijim brakovima u vašoj zajednici. To će poslužiti boljem razumevanju odluka o bračnoj zajednici, a naročito kada su u pitanju deca.

- *Tehnička razjašnjenja — objasniti ispitaniku da se razgovor snima i potencijalno dodatno pojasniti izjavu o informisanom pristanku:*

Koordinatorka vam je već objasnila sadržaj ove izjave o pristanku koju treba da potpišete. Ukoliko je potrebno, ja ću vam ponoviti glavne stvari koje u njoj pišu, ali je osnovna stvar da će vaši lični podaci biti u potpunosti zaštićeni i nigde neće biti pomenuti. Takođe, koordinatorka vam je rekla da će se, ukoliko vi nemate ništa protiv, ovaj razgovor snimati.

- *Objašnjenje toka i načina vođenja intervjua — pre svega u pravcu izbegavanja toga da ispitanik nastoji da daje „ispravne“ odgovore:*

Pre nego što počnemo, želeo bih samo da vam pojasnim kako će otprilike teći ovaj razgovor. Ja ću vam postavljati pitanja i hteo bih da čujem pre svega vaša lična iskustva, onako kako ste vi i članovi vaše porodice proživljavali životne situacije i kako ste ih doživeli.

Opšti set pitanja

Početak intervjua podrazumeva postavljanje niza opštih pitanja koja se tiču generalnih podataka o ispitaniku i njegovoj porodici. Ovaj set formalnih pitanja treba iskoristiti kako bi se razgovor započeo u okvirima svakodnevnih tema i samim time doprineo relaksaciji razgovora, dopustivši ispitaniku da kaže nešto o sebi i da izdvoji one podatke koje on smatra važnim.

1. Ime i prezime
2. Pol
3. Mesto rođenja
4. Prebivalište
5. Bračni status
6. Broj članova porodice
7. Broj dece
8. Zanimanje
9. Stepen obrazovanja
10. Stepen obrazovanja u porodici
11. Religijska pripadnost

Set pitanja o iskustvima vezanim za brak

Ovaj set pitanja ima za cilj sticanje opšte slike o ličnim iskustvima ispitanika o braku, njihovom, njihove dece i članova njihove porodice. Ova pitanja namenjena su svim ispitanicima, bez obzira na pol ili tip. Pitanja ostavljaju prostor za prilagođavanja u odnosu na veliki broj varijacija u načinima stupanja u brak, ali i prostor za adaptaciju s obzirom na polu-slobodnu formu intervjua. Sa druge strane, iako široka po karakteru, drže fokus na ličnom iskustvu i procesu donošenja odluka.⁴³

⁴³ U ovom setu se ne specifikuje direktno pitanje dečijeg braka, s obzirom da obuhvata različite tipove ispitanika. Pitanja, međutim, istraživaču otvaraju mogućnost razgovora specifično o dečijem braku, ukoliko je ispitanik prošao kroz to iskustvo.

1. Možete li nam reći kada i sa koliko godina ste se vi oženili/udali?
2. Možete li opisati kako je to izgledalo?
3. Kakav je bio vaš odnos prema braku u koji ste tada stupali?
4. Da li ste poznavali vašu buduću/eg ženu/muža pre venčanja?
5. Ukoliko jeste, kako ste se upoznali? Koliko dugo ste se poznavali?
6. Šta je bio vaš osnovni razlog da se odlučite da stupite u brak?
7. Da li je to bila odluka vas i vaše žene/muža?
8. Da li ste videli bilo kakve teškoće u vezi sa vašim budućim brakom? Da li ste razmišljali o njima?
9. Da li je bilo svadbe? Ako jeste, ko je organizovao, kako je izgledala?
10. Šta je vaša porodica mislila o vašem braku?
11. Šta je o tome mislila porodica vaše žene/muža?
12. Da li su vam oni davali neke savete u vezi sa budućim brakom?
13. Koliki je bio njihov uticaj u vezi sa vašom odlukom?
14. Da li ste slušali njihove savete?
15. Da li je neko drugi iz okruženja imao uticaj u vezi sa vašim brakom? Ako da, ko je bio u pitanju?
16. Da li je u pogledu tog braka bilo nekoga ko se otvoreno protivio (porodica uža i šira, okruženje)
17. Kako je u početku izgledao vaš brak?
18. Kakvi su bili odnosi u porodici (vašoj/vašeg muža/žene)?
19. Da li je bilo teškoća u bračnom životu?
20. Da li ste vi ili vaš/a muž/žena morali nečega da se odreknete da bi stupili u brak?
21. Šta je bilo u pitanju? Da li je to za vas predstavljalo problem ili ste se nekada zbog toga pokajali?

Set pitanja vezan za obrazovanje ispitanika

Ovaj set pitanja ima za cilj utvrđivanje odnosa prema obrazovanju ispitanika, prevashodno vezano za mogućnost realizacije pohađanja škole i konteksta u kome je taj proces bio omogućen ili onemogućen. Nastoji se da se utvrdi kako ispitanici vide dobitke i gubitke koje su stekli imanjem/nemanjem obrazovanja i na koji način se to odrazilo na njihov život. Fokus se prevashodno stavlja na pitanje odnosa između stupanja u brak i mogućnosti obrazovanja.

1. Jeste li vi išli u školu?
2. Ako jeste, koliko dugo je trajalo vaše školovanje?
3. Možete li nam opisati vaše iskustvo u školi?
4. Da li ste vi imali želju da se školujete?
5. Kakav je bio odnos vaše porodice prema pitanju vašeg školovanja?
6. Ko je donosio odluku da li ćete ili nećete ići u školu?
7. Da li je u pogledu idenja u školu u vašoj porodici postojala razlika između devojčica i dečaka?
8. Ukoliko je školovanje prekinuto, koji su razlozi za to?
9. Ko je doneo odluku da prekinete školovanje?
10. Da li je to što ste stupili u brak uticalo na vaše dalje školovanje?
11. Da li je uopšte postojala mogućnost da nastavite školovanje nakon ženidbe/udaje?
12. Kakav je bio stav vaše porodice prema tome?
13. Kakav je bio stav vašeg muža/žene i njegove/njene porodice prema tome?
14. Da li mislite da bi, da ste završili školu, imali mogućnost za lakše pronalaženje posla?
15. Da li ste se u tom pogledu ikada pokajali što ste prekinuli školovanje?
16. Ukoliko niste išli u školu, a niste se udali/oženili, koji je bio razlog za to?
17. Ukoliko ste završili školu, da li je to uticalo na vašu odluku da stupite/ne stupite u brak?
18. Ko je donosio odluku u vezi sa nastavkom vašeg školovanja?
19. Kakav je bio stav vaših roditelja prema tom pitanju? Možete li nam ukratko opisati?
20. Da li je odluka da nastavite školu i ne stupite u brak imala uticaja na vaš život? Kakav?
21. Da li je bio drugačiji odnos šire porodice ili zajednice prema vama zbog odluke da ne stupite u brak i nastavite školovanje?

22. Da li je takva odluka uticala na vaš emotivni život? Da li ste imali mogućnost da se vidate sa devojka/momcima?
23. Ukoliko to nije bilo moguće, da li ste nekada želeli da napustite školu zbog toga?
24. Da li u tom pogledu postoji razlika između devojčica i dečaka? Kako je vaša porodica gledala na to?

Set pitanja vezan za odnos prema braku i obrazovanju dece/bliskih srodnika ispitanika

Ovaj set pitanja ima za cilj da utvrdi odnos ispitanika roditelja/donosilaca odluka prema pitanju braka njihove dece, i usmeren je na onaj ispitanički korpus koji *ima afirmativan stav prema dečijem braku* ili takvo proživljeno iskustvo sa svojom decom/unucima. Sa tim u vezi, u ovaj set pitanja integrisano je i pitanje obrazovanja dece kao važnog parametra koji bi mogao stajati u čvrstoj vezi sa odlukom o stupanju u brak. Pitanja su formulisana kao razgovor sa roditeljima, ali se uz minimalna prilagođavanja mogu tretirati kao okvir za razgovor sa drugim donosiocima odluka.

1. Možete li da nam kažete koliko dece imate? Koliko kćeri, koliko sinova? Koliko imaju godina?
2. Da li su vaša deca u braku?
3. Koliko godina su imali kada su stupili u brak?
4. Za koga su udati / sa kim su oženjeni?
5. Kako bi opisali vaše snaje/zetove?
6. Možete li nam reći kako je došlo do toga da se vaše dete oženi/uda?
7. Da li ste poznavali mladoženju/mladu pre nego što se vaše dete udalo/oženilo?
8. Da li ste odobrali tu vezu?
9. Da li ste mislili da vam je dete mlado da se uda/oženi?
10. Da li ste vi imali ikakav uticaj na dete prilikom odluke da stupi u brak?
11. Šta ste rekli detetu?
12. Da li je slušalo vaše savete?
13. Da li ste poznavali njegove/njene roditelje?
14. Ako jeste, da li je to imalo nekakvog uticaja na odluku o stupanju u brak?
15. Kakav odnos imate sa porodicom svoje snaje/zeta?

16. Da li ste zajedno pravili svadbu?
17. Kako je vašem detetu bilo na početku braka? Da li je bilo zadovoljno odlukom o stupanju u brak?
18. Kakav je bio ljubavni život vaše dece pre nego što su stupili u brak?
19. Da li ste odobrali da se viđaju sa devojka/mladićima?
20. Šta je za vas bio najveći strah/problem u pogledu viđanja svoje dece sa drugim devojka/momcima?
21. Da li je pre braka vaše kćerke bilo nekoga ko je dolazio da je prosi? Ako jeste, kako je to izgledalo?
22. Da li je vaš sin pre braka imao neku ozbiljnu devojku sa kojom je želeo da se oženi? Kako ste vi na to gledali?
23. Da je vaša kćer želela da bude sa nekim momkom, a da se ne uda, da li bi to bilo moguće?
24. Da li bi vi to odobrili? Zašto da / zašto ne?
25. Šta bi se desilo ukoliko bi vaš sin bio sa nekom devojkom a posle ne bi želeo da je oženi?
26. Šta bi se desilo ukoliko bi vaša kćerka bila sa nekim momkom a on posle odbio da se oženi?
27. Da li ta želja za imanjem devojke/momka utiče na težnju dece ka ranoj udaji/ženidbi?
28. Da li ste obrazovanje vaše dece smatrali važnim?
29. Da li su vaša deca išla u školu?
30. Ako nisu, možete li nam reći zbog čega?
31. Ako jesu, koliko su škole završili?
32. Kakav je bio njihov odnos prema školi? Kakvo iskustvo su imali?
33. Da li je u tom pogledu postojala razlika između sinova i kćeri?
34. Ukoliko je školovanje prekinuto, možete li reći kada i zbog čega?
35. Da li je brak vašeg deteta uticao na prekid školovanja?
36. Ukoliko jeste, možete li nam reći šta vi mislite o tome?
37. Da li je to bila samostalna odluka vašeg deteta?
38. Da li ste vi imali savet za njega po tom pitanju?
39. Da li mislite da bi uopšte bio moguć nastavak školovanja posle braka?

40. Da li mislite da je prekid školovanja umanjio šanse vašeg deteta za bolji život?
41. Vidite li vi neki način da dete istovremeno ima vezu sa nekim a da to nužno ne znači brak i prekid školovanja? Da li bi to uopšte bilo moguće u vašoj porodici/zajednici?

Dodatak za ispitanike čija deca nisu stupila u rani brak

Set pitanja za ovaj korpus ispitanika kreće se u istim parametrima kao i prethodni, sa izuzetkom pitanja o konkretnom braku. Treba se fokusirati na pitanja koja navode razloge za odluku o nestupanju u brak njihove dece. To se pre svega odnosi na stav prema školovanju, ali posebnu pažnju treba obratiti na to da li je bilo želje dece da stupe u rani brak i da li su donosioci odluka te želje sprečili i sa kojim motivima. Ono na čemu treba posebno insistirati jeste korpus pitanja koji se odnosi na mogućnost imanja devojke/momka, a da to ne podrazumeva stupanje u brak, i da li postoje modaliteti da to omoguće.

42. Koji su vaši motivi da ne odobravate brak svoje dece pre 18. godine?
43. Da li ste bili u situaciji da je neko došao da prosi vašu kćerku pre 18. godine?
44. Da li ste bili u situaciji da je vaš sin želeo da prosi devojku pre 18. godine?
45. Možete li nam opisati te situacije?
46. Da li su vaša deca iskazivala želju da stupe u brak pre 18. godine?
47. Kakav je bio vaš stav po tom pitanju?
48. Da li je takva situacija značila da se za pravu vezu mora sačekati da se završi školovanje?
49. Da li je to predstavljalo problem vašoj deci?
50. Da li je postojao neko ko je u vašoj porodici/zajednici imao suprotan stav?
51. Da li bi vi odobrili da vaša kćerka/sin ima vezu sa nekim a da rezultat toga ne bude brak?
52. Da li bi to uopšte bilo moguće?

Dodatak

Preporučeni istraživački postupak nakon intervjua vezan za sadržaj terenskih beleški i/ili dnevnog izveštaja

Opšti utisak o intervjuu

1. Kako je izgledao proces intervjua?
2. Da li je ispitanik bio zainteresovan ili pasivan?
3. Da li je bilo jednostavno voditi intervjua?
4. Da li se ispitanik osećao opušteno ili nije? Zbog čega?

Generalni utisci istraživača

1. Ključna otkrića
2. Iznenadjujući ili zanimljivi iskazi
3. Potencijalni novi pravci koje treba pratiti u sledećim razgovorima
4. Ključni problemi i ograničenja primećeni tokom razgovora
5. Izdvojiti zanimljive i upečatljive ekspresije odnosno citate ispitanika
6. Utisci o interesantnim ili upečatljivim momentima u neformalnim situacijama ili o bilo čemu potencijalno značajnom, a primećenom u procesu posmatranja

Dodatak 2: Predlozi preporuka i intervencija na pojedinačnim istraživanim lokacijama

Novi Bečej

Opšte karakteristike lokacije: ekonomski deprivirana sredina, slabe mogućnosti zapošljavanja. Mogućnosti za rad uglavnom u poljoprivredi i u sivoj zoni (preprodaja robe na pijacama)

Stanovanje: 1.295 građana se izjašnjava kao Romi, što predstavlja oko 5,5 odsto od ukupnog broja stanovnika. Veći deo romske populacije živi u mahalama, ali značajan broj živi u mešovitim naseljima

Osnovni aktivni faktori u vezi sa praksom dečijeg braka:

- Snažno delovanje kulturnih i društvenih normi vezanih za patrijarhalni model — kult nevinosti je neupitan, a praksa poput plaćanja neveste još uvek prisutna. Delovanje običajne prakse uslovljava nedostatak životne perspektive, naročito devojkicama.
- Obrazovanje — veoma mali broj dečaka i devojkica završava školu, a srednje obrazovanje gotovo niko. Školovanje se percipira kao uglavnom nepotrebno, jer, po ispitaničkom viđenju, nema mogućnosti zapošljavanja bez obzira na stručnu spremu. Ekonomski modeli prisutni na ovoj lokaciji nisu povezani sa nivoom obrazovanja, zasnovani su na življenju od socijalnih naknada, trgovini robom iz inostranstva na pijacama, kao i odlasku na azil u zemlje zapadne Evrope kao alternativnom načinu zarade.

Preporuke: u skladu sa dominantnim faktorima koji deluju na ovoj lokaciji, rad u zajednicama bi trebalo prevashodno usmeriti u sledećim pravcima:

- Podrška nastavku obrazovanja dece, naročito devojkica — stimulacija ideje školovanja prevashodno kod roditelja, jer ne vide interes u školovanju dece. Mehanizam bi mogli biti novčani transferi. Posebno obratiti pažnju na pitanje bezbednosti devojkica, jer mnogim roditeljima udaljenost škole i nemogućnost kontrolisanja devojkica, zbog straha da neko „ne ukrade dete“, predstavlja važan motiv u odluci o napuštanju škole.
- Stimulacija dece da završavaju školu — uspostavljanje nagrađivanja za uspeh u školi, a sa tim u vezi i potencijalno zapošljavanje najboljih učenika kao model nagrade
- S obzirom na jake socijalne norme prema kojima žena ne bi trebalo da radi i treba da ostaje kod kuće, razmotriti modele zapošljavanja od kuće kojim bi se, u ovom trenutku, mogao premostiti jaz između običaja i mogućnosti ekonomskog osnaživanja žena.

- Dugoročan rad na slabljenju društvenih i kulturnih stega — prevashodno kroz jačanje intergeneracijskog dijaloga o braku, seksualnom životu i reproduktivnom zdravlju sa decom, kao primarnog nivoa i kanala za osnaživanje devojčica i devojaka u pogledu mogućnosti izbora o stupanju u brak.

Vranje

Opšte karakteristike lokacije: ekonomski status je nestabilan, a prihod se stiče uglavnom radom u alternativnim ekonomskim sferama, gde je bavljenje muzikom, odnosno sviranjem na svečanostima, dominantan model među muškarcima. Žene u skorije vreme uspevaju da pronađu posao u novootvorenim fabrikama obuće, gde su uslovi rada teški, ali predstavljaju izvor sigurnosti za zaposlene ispitanice. Veliki broj ljudi teži emigriranju u inostranstvo, što je u Vranju i okolini uobičajena praksa još od 60-ih godina 20. veka.

Stanovanje: 4.654 građana se izjašnjava da su romske nacionalnosti, što iznosi 5,57 odsto od ukupnog broja stanovnika. Najveći broj Roma u gradu Vranju živi u mahali koja je integrisana u gradsko jezgro, ali ga naseljava gotovo isključivo romsko stanovništvo. Manji procenat romskih zajednica živi u mahalama po obodima grada, a mešovita naselja nisu praksa. U Surdulici je prisutna praksa mešovitih naselja, ali postoje i mahale, kao i u Vranjskoj Banji. U ova dva mesta veliki broj pripadnika romske zajednice je stalno ili privremeno u inostranstvu.

Osnovni aktivni faktori u vezi sa praksom dečijeg braka:

- Zatvorenost zajednice i neblagonaklono gledanje na mešanje sa većinskim okruženjem. Usled toga, dominantan uticaj tradicijskih društvenih normi, a pre svega kulta nevinosti kao neupitnog uslova za stupanje devojke u brak. Ova obaveza prisutna je kod svih ispitanika, bez obzira na nivo integrisanosti, stepen obrazovanja i društveni položaj uopšte.
- Odsustvo intergeneracijskog dijaloga o braku, što prouzrokuje traumatična iskustva, ugrožava reproduktivno zdravlje, kao i jačanje tabua seksualnosti u zajednicama, a naročito među ženama.
- Obrazovanje — većina ispitanika ima završenu osnovnu školu, a nije redak slučaj ni završenog srednjeg obrazovanja. Međutim, čak i kada postoji podrška da ćerka treba da završi školu i da se uda kada želi, njena nevinost pre braka ne dolazi u pitanje.
- Nestabilan ekonomski položaj — sklapanje braka sa pripadnicima zajednice koji žive u inostranstvu je čest i poželjan izlaz za beg od siromaštva, kome pribegavaju i roditelji i same devojčice. Iako zakoni ne dozvoljavaju sklapanje zvaničnog braka, nije redak slučaj da devojčice naizmenično borave u inostranstvu i kod kuće sve dok ne napune 18 godina i steknu legalno pravo na sklapanje braka. Pripadnici romske dijaspore poreklom iz Vranja

i okoline u potpunosti perpetuiraju praksu dečijih brakova, insistirajući na mladosti i nevinosti potencijalnih nevesti.

Preporuke: u odnosu na dominantne aktivne faktore prisutne na ovoj lokaciji, fokus bi trebalo staviti na:

- Ohrabrivanje i jačanje kapaciteta institucija u pogledu sprovođenja postojeće regulative vezane za dečiji brak.
- Rad na intergeneracijskom dijalogu u pogledu iskustava vezanih za rano stupanje u brak, kao primarnog okvira koji bi mogao da dovede do promene svesti u vezi sa socijalnim pritiscima koji se odnose na udaju.
- Kreiranje prostora za nagrađivanje uspešnih učenica i učenika, prevashodno u pogledu prohodnosti na tržište rada. Takva vrsta izgradnje poželjnog modela mogla bi doprineti kreiranju alternative „udaji u inostranstvo“, kao trenutno najpoželjnije strategije među devojkama na ovoj lokaciji.

Kragujevac

Opšte karakteristike lokacije: ekonomski zdravija sredina, sa tradicijom industrijske proizvodnje u okviru koje su, naročito tokom socijalističkog perioda, Romi bili zapošljavani u fabrikama. I u današnje vreme postoji znatan procenat, u poređenju sa ostalim lokacijama, romskog stanovništva koje je zaposleno. Romi koji nisu integrisani u gradsko jezgro, a naročito populacija interno raseljenih lica sa Kosova, uglavnom su korisnici socijalnih davanja i rade u sivoj ekonomskoj zoni.

Stanovanje: 1.331 građana se izjašnjava kao Romi, što predstavlja 0,88 odsto od ukupnog broja stanovnika. Na osnovu uvida sa terena i razgovora sa ispitanicima, može se zaključiti da je ovaj broj u realnosti značajno veći. Veliki broj ispitanika je potpuno integrisan u gradsko jezgro, i nema dodira sa Romima u mahalama. Oni funkcionišu unutar većinske zajednice, ne govore romski jezik, žive u gradskom jezgrou u stanovima, školuju se, i potpuno su preuzeli socijalne norme važeće u većinskom stanovništvu. Sa druge strane, postoje i romske mahale, ali i naselja koja nastanjuju interno raseljena lica sa Kosova. Važno je napomenuti da je uzorak ispitanika na ovoj lokaciji biran tako da dominiraju primeri dobre prakse, s obzirom na veći stepen integrisanog romskog stanovništva.

Osnovni aktivni faktori u vezi sa praksom dečijeg braka:

- Postoje značajne razlike među romskim zajednicama na ovoj lokaciji, i samim tim ne postoji zaokružen i koherentan socijalni i kulturni kontekst koji bi određivao pravila ponašanja u zajednicama. Uzorak obuhvata i integrisane Rome čiji obrasci ponašanja se uklapaju u

većinsko stanovništvo, stanovnike mahala u kojima su se zadržali ostaci tradicionalnih patrijarhalnih modela, ali i raseljena lica sa Kosova, gde običaji poput poštovanja kulta nevinosti i otkup neveste i dalje opstaju.

- Na osnovu ispitanog uzorka može se utvrditi da praksa dečijeg braka uglavnom nije uzrokovana faktorima rizika vezanim za tradicionalni patrijarhalni model, već pre za problem siromaštva, odnosno života u depriviranom ekonomskom i socijalnom kontekstu. Nevinost pre braka nije zahtev, ne postoji izražen pritisak da se devojke i momci rano udaju i žene, a u slučajevima kada se to desi roditelji pokazuju fleksibilnost i u pogledu prekida trudnoće i u pogledu preuzimanja odgovornosti za dete u slučaju da devojčica odluči da ga rodi. Faktori rizika su aktivni kao i u slučaju većinskog stanovništva u sličnim ekonomskim i socijalnim uslovima, i posledica su teškog života, bežanja od bede ili nasilja, napuštanja školovanja i nedostatka perspektive.
- Faktor rizika koji se jasno izdvaja na ovoj lokaciji jeste fenomen „staklene tavanice“, uzrokovane prisutnom diskriminacijom od strane šireg društvenog okruženja, a koji je posebno vidljiv kod populacije integrisanih Roma. Ovaj faktor može srednjeročno i dugoročno delovati kao faktor rizika u pogledu povratka konzervativnih praksi poput dečijeg braka, uslovljenih otežanom integracijom u većinsko stanovništvo.

Preporuke: u odnosu na aktivne faktore prisutne na ovoj lokaciji, fokus bi trebalo usmeriti na:

- Rad na ohrabrivanju i otvaranju životnih alternativa, pre svega vezano za obrazovanje i zapošljavanje. U tom kontekstu, ključnu ulogu imaju lokalni lideri i integrisani pojedinci koji predstavljaju primere dobre prakse, i čiji veći angažman u programu postojećih i budućih programa podrške može imati veliki značaj u pogledu ohrabrivanja mladih, pre svega u pogledu nastavka školovanja.
- Rad na kreiranju programa koji stimulišu zapošljavanje, pri čemu treba imati u vidu znatnu proizvodnu aktivnost na ovoj lokaciji, što omogućava i promociju obrazovanja za profile koji odgovaraju tržištu rada, gde je ključna aktivnija uloga institucija poput obrazovnog sistema.
- Snaženje intersektorske saradnje koja obuhvata angažman različitih državnih institucija u pogledu fokusiranog rada na smanjivanju efekata „staklene tavanice“.
- U slučaju manjeg broja zajednica u kojima i dalje deluju snažne socijalne norme, rad na intergeneracijskom dijalogu u pogledu iskustava vezanih za rano stupanje u brak.

Pirot

Opšte karakteristike lokacije: ekonomski zdravija sredina, u odnosu na pojedine istraživane lokacije. U skladu sa tim, naročito u gradskom području, postoji znatan broj zaposlenih Roma, dok siromaštvo predstavlja problem u ruralnim područjima.

Stanovanje: 1.878 građana se izjašnjava kao Romi, što iznosi 4,84 odsto u odnosu na ukupan broj stanovnika. U Pirotu postoji romska mahala, ali je veliki broj Roma integrisan u većinsko okruženje. Iskazi ispitanika ukazuju da su Romi koji žive u gradu integrisani, mnogi od njih imaju poslove. Romi koji žive u selima u okolini Pirota su značajno ekonomski ugroženiji od onih koji žive u gradu, što ih čini osetljivijom grupom u vezi sa brojnim rizicima koji potiču od takvog statusa.

Osnovni aktivni faktori u vezi sa praksom dečijeg braka:

- U gradskoj sredini praksa dečijih brakova nije česta, a većina integrisanog romskog stanovništva smatra ove običaje zaostalim i primitivnim. U ruralnim sredinama na ovoj lokaciji ova praksa znatno je prisutnija. Kao osnovni aktivni faktor u ovom slučaju ne deluju socijalne norme i pritisak zajednice, već je u pitanju ekonomski depriviran položaj i manjak životnih alternativa, pre svega vezanih za obrazovanje. Dok je u gradskom jezgru školovanje uobičajeno, a zaposlenost na relativno visokom nivou, u selima su takve mogućnosti znatno ograničene.
- Kao faktor rizika javlja se fenomen povratka tradiciji dečijeg braka od strane mlađe populacije, uglavnom protiv volje roditelja. Ovaj faktor javlja se usled fenomena „staklene tavanice”, odnosno sve prisutnije diskriminacije Roma kada je u pitanju zapošljavanje.

Preporuke: u odnosu na aktivne faktore prisutne na ovoj lokaciji, fokus bi trebalo usmeriti na:

- Snaženje i ohrabivanje lokalnih aktera i institucija u pogledu suzbijanja efekata „staklene tavanice”, kako bi se izbegao rizik povratka praksi dečijih brakova, evidentiran u ispitaničkim iskazima.
- Podršku lokalnom preduzetništvu, pre svega u vidu stimulacije za započinjanje preduzetničkih aktivnosti, gde u ispitaničkim iskazima već postoje takvi primeri dobre prakse.
- Stimulaciju najboljih učenika i učenica u pogledu nagrađivanja uspeha u školovanju putem zapošljavanja u lokalnim preduzećima ili institucijama.
- U ruralnim predelima, ohrabivanje nastavka školovanja dece koja za to nemaju ekonomskih i logističkih mogućnosti, kroz različite vidove podrške, uključujući i materijalnu.

Beograd

Opšte karakteristike lokacije: u pitanju je daleko najkompleksnija istraživana lokacija. Ova lokacija predstavlja specifičan slučaj u kome se javljaju potpuno različiti modeli i kulturne prakse, u zavisnosti od konkretne zajednice u kojoj je istraživanje vršeno.

Stanovanje: 27.325 građana se izjasnilo kao Romi, što predstavlja 1,6 odsto od ukupnog broja stanovnika. Ovaj broj u praksi je značajno veći. Nezvanični podaci ukazuju da u Beogradu živi oko 90.000 Roma. Diverzitet načina stanovanja, ekonomskog položaja i stepena integrisanosti pripadnika romskih zajednica u Beogradu je izrazito veliki, i zbog toga je teško govoriti o generalnom modelu koji može važiti za ovu lokaciju. Ispitivane lokacije varirale su od neuslovnih neformalnih naselja u gradskom jezgru, posebnih naselja nastalih raseljavanjem Roma sa pojedinih gradskih lokacija, pa sve do integrisanih naselja u prigradskim opštinama.

Osnovni aktivni faktori u vezi sa praksom dečijeg braka:

- Nije moguće identifikovati pojedinačne aktivne faktore koji bi važili za populaciju romskih zajednica na istraživanoj lokaciji. U pitanju su zajednice u kojima je delovanje faktora rizika koji utiču na postojanje i reprodukciju prakse dečijeg braka isprepletено i kompleksno. S obzirom da Beograd, kao glavni grad Srbije, slično većinskom stanovništvu, predstavlja migratorno ishodište Roma iz svih krajeva Srbije, diverzitet faktora rizika odgovara socijalnom i kulturnom kontekstu sredina iz koga su pripadnici različitih zajednica došli. Taj diverzitet nekada dovodi do umanjenja delovanja faktora rizika usled mešanja različitih grupa romskog stanovništva, ali, isto tako, i do samoizolacije pojedinih grupa koje nastoje da očuvaju svoje običaje i grupni identitet.
- U slučaju potpuno neintegrisanih zajednica, poput lokacije „Šuma” u Beogradu, javlja se čitav niz aktivnih faktora, ali siromaštvo i potpuna isključenost iz većinskog okruženja predstavljaju one koji najviše preovlađuju, i u velikoj meri utiču na reprodukciju svih ostalih faktora rizika. U pojedinim ispitivanim prigradskim naseljima, faktori koji preovlađuju prevashodno su povezani sa kulturom i običajima zajednica iz kojih njeni stanovnici potiču, pa je, recimo, tamo gde postoji jak uticaj kulture rumunskih Roma, praksa dečijeg braka prisutna, kao i norme vezane za nevinost i otkup neveste. Slično je kada su u pitanju ispitanici poreklom sa Kosova, gde je očuvana patrijarhalna struktura zajednice, i gde je dečiji brak široko prihvaćena praksa.

Preporuke: s obzirom na izraženi diverzitet aktivnih faktora prisutnih u različitim zajednicama, pristup bi trebalo da uzme u obzir sledeće:

- Dizajn intervencija treba da bude uslovljen specifičnim lokalnim kontekstima i da varira u odnosu na konkretne zajednice.

- U potpuno neintegrisanim sredinama u neformalnim naseljima fokus treba staviti na bazičnu podršku u pogledu omogućavanja osnovnih prava i uslova za život, s obzirom da dečiji brakovi predstavljaju tek jednu od posledica depriviranog položaja u društvu. U ovom smislu, na osnovu ispitaničkih iskaza, obrazovanje predstavlja veoma važan faktor za emancipaciju, jer većina njih nikada nije išla u školu, dok iskustva njihove dece koja pohađaju školu posmatraju kao veoma pozitivan iskorak. Pojedini neformalni lokalni lideri, koji poseduju određene veštine i znanja poput čitanja i pisanja, predstavljaju ključne aktere u procesu, i njihov angažman u sprovođenju programa podrške je od velike važnosti. Ove zajednice predstavljaju posebnu kategoriju koja zahteva specifične pristupe i angažman.
- U relativno integrisanim zajednicama na obodima grada, u slučajevima gde su preovlađujući faktori rizika od stupanja u dečiji brak socijalne norme, prevashodno se treba usmeriti ka jačanju intergeneracijskog dijaloga o braku, seksualnom životu i reproduktivnom zdravlju sa decom, u cilju osnaživanje devojčica i devojaka u pogledu kreiranja alternative stupanju u brak. Fokus u tom smislu pre svega treba da bude na ohrabivanju nastavka školovanja kod devojčica, kao i na stimulaciji rada od kuće, s obzirom da je u ovim zajednicama prisutna praksa da žene napuštaju školu kako bi ostajale kod kuće kao domaćice, majke i supruge.

**DEČIJI
BRAKOVI**
U ROMSKOJ
POPULACIJI
U SRBIJI